

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HAM WORTA
ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Qoljazba huqi'qi'nda

Xojabaeva Gulayi'm

**T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili
frazologizmler**

Qa'nigelik: 5A220102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Lingvistika magistri da'rejesin ali'w ushi'n usi'ni'lg'an

D I S S E R T A C I Y A

**Magistrlik dissertaciya Qaraqalpaq til bilimi
kafedrası'nda ko'rip shi'g'i'ldi' ha'm qorg'awg'a
usi'ni'ldi'.**

Ilimiy basshi':_____
f.i.d., prof. Sh.A'bodinazimov

Kafedra basli'g'i': prof. M.Qudaybergenov

«_____»_____2013-ji'l

No'kis-2013

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Magistratura bo'limi baslig'i':

doc. A. Gulimov

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

prof. Sh.Abdinazimov

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':
Xojabaeva Gulayi'mni'n' magistrlik dissertaciya jumi'si'na
" ____ " bah'asi' qoyi'lsi'n
" _____ " 2013-ji'l.

MAK basli'g'i':

MAK ag'zalari':

MAZMUNI':

Jumi'sti'n' uli'wma si'patlamasi'

Temani'n' aktualli'g'i'	5
Izertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari'	6
Jumi'sti'n' ilimiy jan'ali'g'i'	7
Jumi'sti'n' ilimiy ha'm a'meliy a'hmiyeti.....	7
Izertlewdin' metodlari', metodologiyasi' ha'm derekleri.....	8
Izertlewdin' obyekti ha'm predmeti.....	8
Jumi'sti'n' quri'li'si'	8
Kirisiw. Temani'n' izertleniwi.....	9
1-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q tu'rleri.....	26
1.1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw.....	29
1.2. Frazeologiyali'q birlik.....	35
1.3. Frazeologiyali'q dizbek.....	40
2-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' semantikali'q wo'zgeshelikleri.....	44
2.1. Quwani'w, shadlani'w ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	47
2.2. Ashi'wlani'w, qa'h'a'rleniw ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	48
2.3. Qorqi'w, qa'weterleniw ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	48
2.4. Qi'ynali'w, wo'kiniw, qapa boli'w, qayg'i'ri'w ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	49
2.5. Uyali'w, qi'si'ni'w ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	50

2.6. Hayran qali'w, albi'rawdi' bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	50
2.7. Adamni'n' qazalani'wi'n bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	51
2.8. Seziw-woylawdi' bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	51
2.9. Adamni'n' ha'r qi'yli' ha'reket-halati'n bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.....	52
3-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' komponentlik qurami'	54
3.1. Yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler.....	58
3.2. U'sh komponentli feyil ma'nili frazeologizmler	67
3.3. Ko'p komponentli feyil ma'nili frazeologizmler.....	71
Juwmaq.....	74
A'debiyatlar dizimi.....	79

Jumi'sti'n' uli'wma si'patlamasi'

Temani'n' aktualli'g'i'. Ha'zirgi qaraqalpaq tili xalqi'mi'zdi'n' turmi'si'ndag'i' ekonomikalı'q, ilimiy-texnikalı'q, bilimlendiriw tarawları'ndag'i' jetiskenliklerine baylani'sli' fonetikalı'q sistemasi', leksikalı'q qurami', grammatikalı'q quri'li'si', terminologiyasi' ha'm orfografiyasi' ha'r ta'repleme jetilisen tillerdin' biri boldi'. Biraq qaraqalpaq til biliminde tildin' fonetikalı'q, leksikalı'q, grammatikalı'q ha'm tariyxı'na baylani'sli' bir qansha ma'seleler sheshimi belgili bir sistemag'a tu'siwine qaramastan, yelege deyin izertlewdi, sheshiwdi ku'tip turg'an ma'seleler ko'p. Mine, qaraqalpaq tilindegi usi'nday ma'selelerdin' biri – frazeologizmlerdi ji'ynaw ha'm wolardi' izertlew ma'selesı.

Tu'rkiy tilleri, soni'n' ishinde qaraqalpaq tili de frazeologiyalı'q materiallarg'a wog'ada bay. Frazeologiya wog'ada u'lken izertlew obyektine iye boli'wi'na qaramastan qaraqalpaq til biliminin' yen' az u'yrenilgen tarawı' boli'p, wonda u'yreniliwi tiyis bolg'an teoriyalı'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye bolg'an ma'seleler ko'p. A'sirese, wolardi'n' leksika-semantikalı'q ha'm leksika-grammatikalı'q wo'zgeshelikleri yelege shekem arnawlı' tu'rde lingvistikalı'q izertlew obyektı bolmay kiyati'r. Sonli'qtan da qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalı'q so'z dizbeklerin ha'r ta'repleme izertlew teoriyalı'q ha'm a'meliy jaqtan u'lken a'hmiyetke iye.

Frazeologizmler – yeki yamasa wonnan da ko'p so'zlerdin' dizbeklesiwinen quralı'p, bir-birinen aji'rati'p qarawg'a bolmaytug'i'n turaqli' so'z dizbekleri. Wolar tilde bir leksikalı'q birlik retinde qollani'ladi'. Demek, frazeologiyalı'q so'z dizbeklerinin' leksika-semantikalı'q jaqtan aji'ralmaslı'g'i', pu'tinligi, turaqli'li'g'i', ko'binese bir leksikalı'q birlik si'pati'nda qollani'li'wi' wolardi' jeke so'zler xi'zmetinde belgili bir so'z shaqabi'na qatnaslı' jobada qarawg'a da mu'mkinshilik beredi. Frazeologizmlerdin' so'z shaqapları'na qatnasi'n ani'qlawda biz wolardi'n' da'slepki formasi'n, sol formalarda qollani'li'wi'n ko'zde tutami'z.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan negizinen to'rt toparg'a bo'lip qarawg'a boladi':

1. Feyil ma'nili frazeologizmler
2. Atli'q ma'nili frazeologizmler
3. Kelbetlik ma'nili frazeologizmler
4. Ra'wish ma'nili frazeologizmler.

Biz izertlew obyektini yetip tan'lap alg'an feyil ma'nili frazeologizmler qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q qurami'ni'n' ko'pshiligin quraydi'. Feyil ma'nili frazeologizmler kelbetlik, atli'q ha'm ra'wish ma'nili frazeologizmler menen uli'wmali'q belgileri boli'wi' menen birge, leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerge de iye. Sonli'qtan da qaraqalpaq tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q ta'repi menen bir qatarda wolardi'n' grammatikali'q wo'zgesheliklerin ani'qlaw yen' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'.

Izertlewdi' maqseti ha'm wazi'ypalari'. Jumi'sti'n' tiykarg'i' maqseti – Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xali'q jazi'wshi'si', Wo'zbekstan Qaharmani' T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin, du'zilisi ha'm komponentlik qurami'n lingvistikali'q ko'z-qarastan ha'r ta'repleme teren' izertlewden ibarat. Usi' maqsetten kelip shi'qqan halda jumi'sti'n' aldi'na to'mendegi wazi'ypalar qoyi'ldi':

- T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an feyil ma'nili frazeologizmlerdi ji'ynaw ha'm sistemalasti'ri'w;
- shi'g'armalardag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' basqa tu'rdegi frazeologizmlerden wo'zine ta'n uli'wmali'q belgilerin ani'qlaw;
- feyil ma'nili frazeologizmlerdi semantikali'q jaqtan toparlarg'a aji'rati'p u'yreniw;

– feyil ma’nili frazeologizmlerdin’ leksika-semantikali’q wo’zgesheliklerin ani’qlaw ha’m analiz yetiw;

– feyil ma’nili frazeologizmlerdin’ morfologiyali’q quri’li’si’n ha’m strukturali’q tu’rlerin ani’qlaw;

– jazi’wshi’ni’n’ frazeologizmlerdi qollani’wdag’i’ go’zlngen maqsetin ashi’p beriw;

Jumi’sti’n’ ilimiy jan’ali’g’i’. Jumi’sta qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali’q so’z dizbeklerinin’ ayri’qsha bir topari’ – feyil ma’nili frazeologizmler T.Qayi’pbergenov shi’g’armalari’nda birinshi ma’rte leksika-semantikali’q ha’m grammatikali’q jaqtan u’yrenilip, to’mendegidey ilimiy na’tiyjelerge yerisildi:

– frazeologizmlerdin’ til biliminde u’yreniliwine sholi’w jasaldi’;

– feyil ma’nili frazeologizmlerdin’ basqa tiptegi (atli’q, kelbetlik, ra’wish) frazeologizmlerden wo’zgesheligi, wo’zine ta’n belgileri ani’qlandi’;

– jazi’wshi’ni’n’ shi’g’armalari’ndag’i’ feyil ma’nili frazeologizmlerdin’ leksika-semantikali’q tu’rleri, yag’ni’y frazeologiyali’q wo’tlesiw, frazeologiyali’q dizbek, frazeologiyali’q birlikler ani’qlandi’;

– jazi’wshi’ni’n’ shi’g’armalari’ndag’i’ feyil ma’nili frazeologizmler si’rtqi’ du’zilisine qaray, yag’ni’y yeki, u’sh, to’rt ha’m wonnan da arti’q komponentli frazeologizmlerge aji’rati’li’p grammatikali’q analiz islendi;

Izertlew din’ ilimiy ha’m a’meliy a’hmiyeti. Jumi’sta T.Qayi’pbergenov shi’g’armalari’ndag’i’ feyil ma’nili frazeologizmlerdi u’yreniw bari’si’nda belgili bir ilimiy juwmaqlar shi’g’ari’ldi’. Izertlewde toplang’an teoriyali’q juwmaqlar qaraqalpaq tilinin’ frazeologiyasi’nda ha’zirge deyin bar bolg’an ilimiy tu’siniklerdi belgili da’rejede toli’qti’ri’wi’ mu’mkin. Soni’n’ menen birge jumi’sta keltirilgen materiallar qaraqalpaq tilinin’ frazeologiyali’q so’zligin du’ziwde de u’lken a’hmiyetke iye. Ja’ne de T.Qayi’pbergenov shi’g’armalari’ni’n’ frazeologiyali’q so’zligin du’ziw ushi’n tiykarg’i’ derek boli’p xi’zmet etiw mu’mkin.

Izertlewdin' metodlari' ha'm derekleri. Dissertatsiyali'q jumi'sta frazeologiyali'q so'z dizbeklerin izertlew ushi'n til biliminde ken' tarqalg'an sinxroniyali'q usi'ldan ken' paydalani'ldi'. Jumi'sti' jazi'wda ilimiy derekler si'pati'nda til iliminin' ha'zirge shekemgi jetiskenliklari, uli'wma til biliminin' ha'm tyurkologiyani'n' iri wa'killerinen V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.I.Fedorov, Sh.Balli, V.P.Jukov, S.Ken'esbaev, Sh.Raxmatullaev, Z.S.Uraksin, B.Yoldoshev, A.E.Mamatov, A.Mamatov, Q.M.Hakimov, Sh.R.Usmonova, K.T.Bozorboev, M.Y.Vofoeva, Ye.Berdimuratov, J.Yeshbaev, T.Jumamuratov, S.T.Nawri'zbaeva, G.Aynazarova, Sh.Qudiyarova, Sh.Abdullaev ha'm basqa da ali'mlardi'n' miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Izertlewdin' obykti. Frazeologiyali'q so'z dizbeklari awi'spali' ha'm obrazli' boli'p keledi. Wolar ku'ndelikli so'ylew ta'jiriybesinde pikirdi toli'q, ani'q ha'm ta'sirli, ko'rkem yetip jetkeriwde ayri'qsha xi'zmet atqaradi'. Frazeologizmlerdin' usi'nday xi'zmeti woni'n' tildin' wo'zgeshe stillik bayli'g'i' yekenliginen derek beredi. Sonli'qtan da jazi'wshi' ha'm shayi'rlari'mi'z tildin' bul bayli'g'i'nan ken' paydalanadi'. Bul dissertatsiyali'q jumi'sta Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xali'q jazi'wshi'si' T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqnama» roman-essesi (1985), «Qaraqalpaq qi'zi'» romani' (1966) ha'm «Qaraqalpaq da'stani'» (1989) trilogiyasi' romanlari'ndag'i' qollani'lg'an 1000 nan aslam feyil ma'nili frazeologizmler izertlew jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' deregi yesaplanadi'.

Jumi'sti'n' quri'li'si'. Dissertatsiya uli'wma si'patlama, kirisiw, u'sh bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen turadi'. Jumi'sti'n' uli'wma ko'lemi 83 bet.

Kirisiw

Wo'zbekstan Respublikasi'ni'n' o'z g'a'rezsizligin qolg'a kiritiwi ha'm de qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til biyliginin' beriliwi qaraqalpaq tilinin' ha'm oni' izertleytug'i'n qaraqalpaq til biliminin' rawajlani'wi'na ken' mu'mkinshilikler ashi'p berdi.

Wo'zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimov aytqanday: «Wo'zlikti an'law, milliy sana ha'm woy-pikirdin' ko'rinisi, a'wladlar wortasi'ndag'i' ruwxı'y baylani's til arqali' ko'rinetug'i'nli'g'i' ma'lim. Barli'q iygilikli pazi'yetler insan qa'lbine, yen' a'weli ana ha'yyiwi, ana tilinin' ta'kirarlanbas go'zzalli'g'i' menen sin'edi. Ana tili – bul millettin' ruwxı'»¹. Prezidentimiz ta'repinen ayti'lg'an bul pikirde tildin' adam wo'mirindegi, ja'miyettegi tutqan worni', woni'n' atqaratug'i'n xi'zmeti ani'q ashi'p berilgen. Haqi'yqati'nda da, tilsiz ja'miyetlik turmi's tarawlari'ni'n' rawajlani'wi'n, wondag'i' jetiskenliklerdi, toplang'an materialli'q ha'm ruwxı'y bayli'qlardi' ko'z aldi'mi'zg'a keltiriw qi'yi'n. Sonli'qtan ha'r bir insan wo'z ana tilin teren' u'yreniwge, wonnan duri's paydalani'wg'a, woni'n' tazali'g'i'n saqlawg'a, solay yetip tildin' rawajlani'wi' ushi'n u'les qosi'wg'a minnetli.

Ja'miyette adamlar til arqali' qari'm-qatnasqa tu'sip, wo'z woylari'n so'ylew arqali', jazi'w arqali' bildiredi. Adam woyi' tildegi so'zler ja'rdeminde bayan etiledi. So'z zat ha'm qubi'li'slardi' atap ko'rsetedi. Tildegi so'zlerdin' ji'yi'nti'g'i' so'zlik quram yaki leksikani' quraydi'. Ha'r bir milliy til wo'zinin' leksikasi'na iye. Bu'gingi da'wirde qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' bay ha'm rawajlang'an. So'zlik quramni'n' bayli'g'i' – tildin' sol tilde so'ylewshi millettin' bayli'g'i'.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na na'zer salg'ani'mi'zda, wonda ayri'qsha bir topar ko'zge taslanadi'. Bul ayri'qsha topar – frazeologizmler. Frazeologizmlerdin' so'zlik qurami'mi'zdag'i' worni' wo'zgeshe. Tilimizde dara

¹ Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. -Ташкент: "Ўзбекистон" 2008, Б. 82-83.

so'zler so'zlik quramda qanday wori'n tutsa, frazeologizmler de jeke birliklerdey tayar hali'nda wo'mir su'redi. Leksikali'q birlikler si'pati'nda so'z yen' tiykarg'i' kategoriya yeken, demek, frazeologizmler de wo'zgeshe leksika-semantikali'q kategoriya si'pati'nda tildin' bayli'g'i'n ko'rsetip woti'radi'.

Mine sol ayti'lg'anday-aq, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' barli'q tu'rleri bizin' ku'ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qatnas jasawda, pikirimizdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha a'hmiyetke iye boli'p yesaplanadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'pshilik jag'daylarda tu'sinikti bildiriwshi dara so'zdin' si'n'ari', yaki ekspressivlik obrazli'qqa iye yekinshi bir atamasi'. Mi'sali': «quwandi', shad boldi'» degen ug'i'mdi' an'lati'wshi' so'z tilimizde «to'besi ko'kke jetti» degen frazeologiyali'q so'z dizbegi tu'rindegi si'n'ari'na iye.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'ndag'i' mashqalalar usi' ku'nge shekem bul tarawda ko'p g'ana izertlewlerdin' ali'p bari'li'wi'na, wolardi'n' ilimiy miynetler tu'rinde jari'q ko'riniwine qaramastan yelege shekem til biliminde yen' aktual mashqalalardi'n' biri boli'p kelmekte.

Sonli'qtan da wori's lingvistlerinin' biri E.M.Galkina-Fedoruk til biliminde frazeologiya haqqi'ndag'i' mashqalalardi'n' jetkilikli da'rejede izertlenbegenligi wolardi'n' tu'rlish qarali'p, yelege shekem, ha'ttyeki, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler, bo'linbeytug'i'n so'z dizbekleri, turaqli' so'z dizbekleri, idiomali'q so'zler, leksikali'q so'z dizbekleri, frazemalar tu'rinde atali'p kiyati'rg'anli'g'i', bul jag'daydi'n' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' mazmuni'n ha'm rawajlani'w ni'zamli'li'qlari'n ani'qlawdi' qi'yi'nlasti'ri'p woti'rg'ani'n ayri'qsha atap wo'tken yedi ².

Frazeologizmlerdin' jay so'z dizbeklerinen basli' ayi'rmashi'li'g'i' haqqi'nda bir qansha ko'rnekli til ilimpazlari' wo'zlerinin' pikirlerin bildirdi. Ma'selen, D.N. Ushakov frazeologiyali'q so'z dizbeklerin jay so'z dizbeklerinen ayi'ratug'i'n yen' tiykarg'i' belgilerdin' biri – woni'n' bir tilden yekinshi tilge so'zbe-so'z

² Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика, МГУ, 1954, 148-б.

awdari'lmawi'nda dep ko'rsetse³, A.I.Efimov woni'n' formasi'ni'n' turaqli'li'g'i'nda dep yesaplaydi'⁴. A.A.Reformatskiy frazeologizmlerdin' jay so'z dizbeklerinen ayi'rmashi'li'g'i', birinshiden, jay so'z dizbeklerinin' sintaksislik jaqtan qarali'wi'nda bolsa, yekinshiden, frazeologizmlerdin' leksikali'q jaqtan qarali'wi'nda dep ko'rsetedi⁵.

Haqi'yqati'nda da, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' si'rtqi' formasi'na qarag'anda yerkin so'z dizbeklerinen ayi'rmashi'li'g'i' sezilmeydi. Sebebi bulardi'n' yekewi de grammatikali'q jaqtan baylani'sqan bir neshe so'zlerdin' dizbeginen turadi'. Biraq bulardi' birdey dep qarawg'a bolmaydi'. Mi'sali': Yari'm xan ag'asi'nan da'mego'y boli'p, sol ji'llari' Quli'mbette *atqa mindi* (T.Qayi'pbergenov). Woni'n' sheberligine kempirdin' *awzi' ashi'li'p* qaldi'. Maman woni' tu'sinedi dep woylamag'an yedi, *awzi' ashi'li'p* lal boldi' (sonda). Peterburgta ko'rgenlerin, wori's yelinin' yen' aldag'i' ma'deniyati'n, kiygen kiyimlerin, ju'ris-turi'slari'n, woq-jaraq isleytug'i'ni'n yeslep *barmag'i'n tisedi* (sonda). Sonli'qtan ba, «ba'ha'r!» degende «a'h!» dep, ya wo'kinishli, ya quwani'shli' ku'nin yeslep, *jambasi'na bir urmaytug'i'n* insan bar ma du'nyada? («Maman biy a'psanasi'», 147-b).

Berilgen mi'sallardag'i' *atqa mindi*, *awzi' ashi'li'p*, *barmag'i'n tisedi*, *jambasi'na bir uri'w* si'yaqli' frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' so'zler jeke ma'nisin saqlap, jay so'z dizbegi xi'zmetin de atqari'wi' mu'mkin. Mi'salg'a, *atqa mindi* – *atqa minip bari'w*, *barmag'i'n tisedi* – *barmag'i'n tislep ali'w* qusag'an jay so'z dizbegi ma'nisinde de qollani'la beriwi mu'mkin. Yeger so'z dizbekleri frazeologiyali'q dizbek ma'nisinde qollani'lg'anda, woni'n' qurami'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' jeke ma'nilerin joyti'p, uli'wma bir leksikali'q ma'nige iye boladi'. Demek, frazeologizmler astarli' ma'nide ko'rkem obrazli' boli'p kelip, qurami'ndag'i' so'zler bir-birinen aji'rati'p qarawdi' ko'termeydi. Wolar ma'nilik

³ Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. М., 1935.

⁴ Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведений. Минск, 1953, 66-69-бетлер.

⁵ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 90-95-бетлер.

jag'i'nan da, quri'li'si' jag'i'nan da jay so'z dizbeklerinen pu'tkilley aji'rali'p turadi'. Sebebi, wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zler, birinshiden, grammatikali'q jaqtan birikken, yekinshiden, wol so'zler wo'zlerinin' tiykarg'i' jeke leksikali'q ma'nisin joytqan, u'shinshiden, astarli' ma'nide obrazli' boli'p keledi, to'rtinshiden, wolar yeki ya wonnan da ko'p so'zlerden quralg'an turaqli' so'zlerdin' birigiwinen jasaladi' ⁶.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin' basqa so'z birliklerinen ayi'ri'latug'i'n tiykarg'i' belgilerin ani'qlawda belgili leksikolog ilimpaz Ye.Berdimuratovti'n' quwatlawg'a turarli'q pikirleri bar. Wol qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin' yen' tiykarg'i' bir neshe belgilerin aji'rati'p ko'rsetedi.

1. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri tilimizde jeke leksikali'q birlikler si'pati'nda tayar tu'rinde qa'liplesip ketken so'z dizbeklerinen esaplanadi'.

2. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ma'nilik jaqtan obrazli' si'patqa iye boli'p keledi.

3. Frazeologiyali'q so'z dizbegin quraytug'i'n jeke komponentler wo'zlerinin' qa'liplesken turaqli' worni'nan iye boli'p keledi.

4. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin bo'leklerge bo'liwge bolmaydi'.

5. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin quraytug'i'n jeke komponentler ji'ynali'p bari'p, bir sintaksislik xi'zmet atqaradi'.

6. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin basqa tilge so'zbe-so'z awdari'wg'a bolmaydi' ⁷.

Haqi'yqati'nda da, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi wo'zgeshe leksika-semantikali'q toparlar retinde sanawda, sog'an sa'ykes ilimiy mashqalalardi' ani'qlawda ha'm da'l til faktleri tiykari'nda izertlewde frazeologizmlerge ta'n usi' jag'daylar toli'q yesapqa ali'ni'wi' kerek.

⁶ Айназарова Г.Б. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер: Филол.илим. кан. ... дис. – Нөкис, 2000. 13-б.

⁷ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 131-133-бетлер.

Tildegі obrazlı'lı'qti' an'latı'wshı' birlikler ishinde frazeologizmler ayri'qsha wori'n tutadı'. Awi'spali' ma'nini bildiriw, obrazlı'lı'q, emocionallı'q, ekspessivlik, unamli' ha'm unamsı'z baha beriw wolardı'n' wo'zine ta'n wo'zgesheligi bolı'p yesaplanadı' ⁸.

Frazeologizmlerdin' ko'pshilik bo'legi so'ylewde belgili bir stillik maqset – ekspressivlik ushi'n xi'zmet yetedi. Frazeologizmler ko'rkem shı'g'armalarda obraz jasaw, personaj tiline sa'ykes minezleme beriw, waqi'ya-ha'diyse yaki halatti' ko'rkem obrazlı', wo'tkir yetip ko'rsetiwde qollanı'latug'i'n a'hmiyetli til birligi yesaplanadı'. Sonli'qtan da ko'rkem so'z sheberleri yesaplanatug'i'n jazı'wshı' ha'm shayı'rlar wolardan wo'z shı'g'armaları'nda ken' paydalanadı'.

Frazeologiyalı'q so'z dizbekleri xalı'q tilinde uzaq a'sirler dawamı'nda qollanı'lı'p ha'm qa'liplese woti'ri'p, wo'zine ta'n ma'nilik ren'kleri menen pikirdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha xi'zmet yetetug'i'n so'zlik quramni'n' bir toparı'n quraydı'.

Son'g'i' waqi'tlari' qaraqalpaq til biliminin' leksikologiya tarawı' boyi'nsha ko'plegen ilimiy jumi'slar islendi ⁹. Basqa tu'rkiy tilleri si'yaqlı' qaraqalpaq tilinde de frazeologizmler leksikologiya tarawı'ni'n' ishinde u'yrenilip kiyati'r. Degen menen, woni'n' da sheshiliwi tiyis ma'seleleri ko'p, yele toli'q izertlenbegen taraw bolı'p yesaplanadı'.

Bul tuwralı' qazaq ilimpazi' F. Qaliuli': «frazeologiya – izertlenip bolg'an ilim dep ayti'wg'a bolmaydı'. Buni'n' sheshilmegen dawlı', tartı'slı' ma'seleleri ko'p. Sonli'qtan da, son'g'i' ji'llarg'a deyin woni' jeke pa'n retinde arnawlı'

⁸ Кудиярова Ш.Т. Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндегі сөзлердің лексика-семантикалық өзгешеликleri. Фил. илим. канд. ...дис. –Нөкис. 2006. 84-б.

⁹ Алланиязова Ш. Термины прикладного искусства в каракалпакском языке: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент: 1986. – 19б; Пахратдинов Қ. Каракалпақ тилиндегі мал шаруашылық лексикасы: Дис... канд. фил. наук. – Нөкис, 1992; Дәўлетова У. Военная лексика в каракалпакскрм языке: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Нөкис, 1994; Нурмуханова Ж. Каракалпақ тилиндегі социальлық-экономикалық терминлер: Дис... канд. фил. наук. – Нөкис, 1998; Дәўлетмуратова З. Каракалпақ тилинде тууысқанлық атамалар: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Нөкис, 2010; Досжанова Г. Каракалпақ тилинде үй буйымлары атамаларының семантикалық хәм морфологиялық өзгешеликleri: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Нөкис, 2011.

izertlewshiler ju'da' az boldi'. Ko'binese leksikani'n' ko'leminde tekseriw menen sheklenip kelgenligi belgili»¹⁰, – dep jazadi'.

Joqari'da keltirilgen pikirler qaraqalpaq til bilimine de tiyisli. Sebebi, bu'gingi ku'nge shekem frazeologizmler leksikologiya tarawı'nda qaralı'p, sonı'n' bir bo'limi si'pati'nda u'yrenilip kelmekte. Frazeologiya wog'ada u'lken izertlew obyektine iye boli'wi'na qaramastan qaraqalpaq til biliminin' yen' az u'yrenilgen tarawı' boli'p, wonda u'yreniliwi tiyis bolg'an teoriyalı'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye ma'seleler ko'p. Ma'selen, frazeologizmlerdin' du'ziliw jollari', so'z shaqaplari' menen qatnasi', grammatikali'q ha'm stillik wo'zgeshelikleri, sonday-aq, wolardag'i' polisemiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya ha'm variyatsiya t.b. atap wo'tiw mu'mkin. Bul keltirilip wo'tilgenler qaraqalpaq til biliminde ha'zirgi ku'ndegi a'hmiyetli ma'seleler yesaplanadi'.

Til biliminde frazeologiya termini birinshi ma'rte francuz ilimpazi' Sh.Balli miynetinde qollani'ladi'¹¹. Miynette frazeologiyali'q so'z dizbeklerin yerkin so'z dizbeklerinen aji'rati'wg'a baylani'sli' wolardi' u'sh toparg'a a'dettegi so'z dizbekleri, frazeologiyali'q toparlar ha'm frazeologiyali'q birlikler dep toparlarg'a aji'rati'p ko'rsetedi. Sh.Balli ko'z-qaraslari' keyingi waqi'tlari' wori's ilimpazi' akademik V.V.Vinogradov ta'repinen ilimiy tiykarda rawajlandi'ri'ldi'¹². V.V.Vinogradov wori's tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q jaqtan frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler dep u'sh toparg'a aji'rati'p ko'rsetedi. Frazeologizmlerdin' usi'lay bo'liniwi ko'pshilik tu'rkiy tillerde birdey. Sebebi, V.V.Vinogradovti'n' klassifikaciyasi'n basshi'li'qqa ali'p, wo'z tillerinin' faktleri tiykari'nda analizleydi.

XVIII a'sirden XX a'sirdin' wortalari'na shekemgi frazeologiyali'q teoriyani'n' rawajlani'wi'ni'n' da'slepki da'wirlerinde-aq til ilimi tariyxı'nda

¹⁰ Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 186 б.

¹¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 87-б.

¹² Виноградов В.В. Русский язык. 1947. М., 21-28-бетлер.

M.V.Lomonosov, V.A.Dal, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, F.I.Buslaev, Sh.Balli, A.A.Shaxmatov, V.V.Vinogradov, A.I.Efimov, N.M.Shanskiylardin' ilimiy miynetleri frazeologiyani'n' wo'z aldi'na lingvistikali'q taraw si'pati'nda qa'liplesiwine tiykar saldi'. Frazeologiya ma'selelerine arnalg'an da'slepki miynetler ko'birek leksikografiyalı'q obyektte boli'p xi'zmet yetti. Bul da'wirde frazeologizmlerdin' so'zliklerde beriliwine, wolardi'n' ma'nisi ha'm etimologiyasi'n' ani'qlawg'a ayri'qsha itibar berildi.

Uli'wma alg'anda, frazeologiya keyingi ji'llarda tez pa't penen rawajlani'p ati'rg'an til biliminin' tarawları'ni'n' birine aylandi'. Bul taraw ju'da' ko'plep tuwi'sqan ma'mleketler ali'mları'ni'n' di'qqati'n wo'zine qaratpaqta. Ma'selen: frazeologizmlerdin' ta'biyati' ha'm quri'li'si' (A.M.Babkin, Yu.A.Gvozdarev), frazeologizmlerdin' semantikasi' (V.P.Jukov, N.M.Shanskiy, A.M.Melerovich, V.A.Yatselenko), frazeologizmlerdin' wo'z ara sinonimiya, antonimiya, omonimiya ha'm variatsiyalı'q wo'zgeshelikleri (M.I.Sidorenko, E.I.Dibrova), frazeologizmlerdin' morfologiyalı'q quri'li'si' ha'm paradigmasi' (V.P.Jukov, A.M.Chepasova, L.M.Semenkova, A.V.Jukov, V.K.Grishanova), frazeologizmlerdin' ga'p ishindegi sintaksislik xi'zmeti (S.G.Gavrin, L.A.Kim, O.V.Shavkunova, V.M.Burmakov), frazeologizmlerdi sali'sti'rmali', strukturalı'q-tipologiyalı'q jaqtan analizlew (Yu.P.Solodub, R.I.Popovich), ko'rkem shi'g'armalar tili frazeologiyasi' (V.N.Vakurov, M.A. Bakina, A.G.Lomov, I.Ya.Lepeshev), frazeologiyag'a baylani'sli' sabaqli'q ha'm qollanbalar do'retiw (A.I.Kunin, N.M.Shanskiy, V.P.Jukov, Yu.A.Gvozdarev, V.M.Mokienko, A.M.Bushuy, A.M.Fomina) boyi'nsha bir qatar miynetler payda boldi'¹³.

Tu'rkiy tillerinin' frazeologizmlerin u'yreniw XX a'sirdin' 40- ji'llari'ni'n' aqi'ri'na keliw menen baslang'ani'n ko'riwimizge boladi'. Tu'rkiy tilleri ishinde birinshilerden boli'p 1944-ji'li' S.Ken'esbaevti'n' «Qazaq tilinin' turaqli' so'z dizbekleri» degen doktorlı'q dissertaciyasi' jaqlandi'. A'sirese akademik

¹³ Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. Самарқанд. 1998, 5-б.

S.Ken'esbaevti'n' 1977-ji'li' baspadan shi'qqan «Qazaq tilinin' frazeologiyali'q so'zligi» atli' ko'lemli miyneti qazaq tilinde g'ana yemes, al uli'wma tyurkologiyag'a qosi'lg'an yelewli u'les dep yesaplaymi'z. Avtor bul so'zlikтин' «Qazaq tilinin' frazeologizmleri tuwrali'»¹⁴ degen bo'liminde qazaq tilindegi frazeologizmlerdin' teoriyali'q ma'selelerin ja'n-jaqli' qarasti'radi'.

S.K.Ken'esbaev bul miynetinde qazaq tilindegi frazeologizmlerdi V.V.Vinogradov si'yaqli' u'sh toparg'a bo'lip qaramaydi'. Frazeologizm boli'w ushi'n wol to'mendegi u'sh printsiptke toli'q juwap beriw kerek deydi:

1. Ma'nilerinin' tutasli'li'g'i'. Belgili bir frazeologizm ishindegі so'zler da'slepki ma'nisinen toli'q yamasa yari'm tu'rinde ayi'ri'li'p qaladi' da, toplang'an dizbek birdey ma'nini bildiredi.

2. Dizbektin' ti' yanaqli'li'g'i', turaqli'li'g'i'. Belgili bir frazeologizmlerdegi so'zler bir-biri menen bekkem baylani'si'p, wori'n ta'rtibi wo'zgermeydi.

3. Tayar qa'lpinde qollani'w ti' yanaqli'li'g'i'. Belgili bir frazeologizm tap sol qa'lpinde qosi'qtag'i' naqi'rat si'yaqli' qaytalani'p qollani'ladi'. Solay yetip, frazeologizmlerdi ani'qlawda S.Ken'esbaev usi' tiykarg'i' u'sh principi basshi'li'qqa aladi'. Yeger bul principler saqlanbasa, so'z dizbekler frazeologizmler da'rejesine ko'terile almaydi'.

Usi'g'an tiykarlana woti'ri'p wol frazeologizmlerdi yekige bo'ledi: 1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw (tu'ydekler), bug'an idioma ta'rizli frazeologizmlerdi kirgizedi; 2. Frazeologiyali'q dizbekler (tirkester). Bul toparg'a idioma yemes frazeologizmlerdi kirgizedi. S.Ken'esbaev frazeologiyali'q wo'tlesiw menen birliklerdi bir toparg'a, frazeologiyali'q dizbeklerdi yekinshi toparg'a kirgizedi.

Avtor naqi'l-maqallardi' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' topari'na qospay, wolardi' wo'z aldi'na bo'lek topar dep qaraydi'. Ko'plegen izertlewshiler naqi'l-maqallardi'n' frazeologizmlerge uqsasli'g'i'n, woni'n' si'n'arlari'ni'n' wori'n ta'rtibin wo'zgertiwge bolmaytug'i'nli'g'i'n yesapqa ali'p, wolardi'

¹⁴ Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 589-621-бетлер.

frazeologiyani'n' topari'na kirgiziwdi maqul ko'redi. S.Ken'esbaev «bul kontsefciyag'a qosi'li'wg'a bolmaydi» –dep aytadi' ha'm naqi'l-maqallardi'n' ishki ha'm si'rtqi' ma'nileri, semantikasi', grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan frazeologizmlerden aytarli'qtay ayi'rmashi'li'qlari' bar yekenligin ilimiy jaqtan da'liyllep ko'rsetedi ¹⁵.

Wo'zbek frazeologiyasi'na arnalg'an yen' da'slepki miynetler wo'tken a'sirdin' 50-ji'llari'ni'n' basi'nda payda boldi'. Wolardi'n' qatari'na Sh.Raxmatullaev, Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainovlardi'n' kandidatli'q dissertაციyalari'n ko'rsetiw mu'mkin¹⁶. Bul miynetlerde wo'zbek tilinin' frazeologizmleri akademik V.V.Vinogradovti'n' struktural-semanticali'q klassifikაციyasi' tiykari'nda analiz yetilip, frazeologizmler semanticali'q birigiwshiligi jag'i'nan frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q wo'tlesiwler ha'm frazeologiyali'q dizbeklerge aji'rati'ladi'.

Sh.Raxmatullaevti'n' kandidatli'q dissertაციyasi'nda wo'zbek tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdin' grammaticali'q wo'zgesheliklerin izertlew jumi'si' baslap berilgen bolsa, ali'mni'n' 1966-ji'li' jaqlang'an doktorli'q dissertაციyasi' ha'm sol tiykari'nda baspadan shi'qqan «Wo'zbek frazeologiyasi'ni'n' ayi'ri'm ma'seleleri» atli' monografiyasi' tilimizdegi frazeologizmlerdi leksicali'q birlik si'pati'nda izertlewge arnalg'an. Bul jumi'sta frazeologiyali'q so'z dizbekleri arasi'ndag'i' polisemiya, sinonimiya, variaciya, antonimiya, omonimiya qubi'li'slari' bay faktlik materiallar analizi tiykari'nda teren' izertlenip, frazeologizmlerdin' leksicali'q birlik si'pati'ndag'i' basqa-belgi wo'zgesheliklerin tekseriwge jol ashi'lg'an¹⁷.

¹⁵ Кеңесбаев С.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 600 б.

¹⁶ Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. М., 1962., 16 б; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведения Хаида Алимджана. АКД, Ташкент, 1953. 19 б; Шамаксудов А.Ш. Язык сатиры Мухими (Лексика и фразеология), АКД, Ташкент, 1956, 18б; Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын, АКД, Самарканд, 1959, 18б.

¹⁷ Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри... дисс. Автореф. – Тошкент., 1993. 8-б.

Joqari'da keltirilgen miynetlerde frazeologiya shegarasi' ken' ha'm tar tu'sinilgen. Haqi'yqati'nda da, wo'zbek til biliminde de frazeologiya shegarasi' ha'zirgi ku'nge shekem ken' ha'm tar ma'nide tu'sinilip kelmekte. Frazelogizmlerdi ken' ma'nide tu'siniwshi ali'mlar woni'n' qurami'na naqi'l-maqallar, aforizmler ha'm basqa da tiptegi turaqli' birliklerdi kirgizedi. Al, tar ma'nide tu'siniwshi ali'mlar tek g'ana frazeologizmler menen g'ana sheklenedi.

Bul haqqi'nda A.E.Mamatov: «frazelogiyani' «ken'» ha'm «tar» ma'nide tu'siniw natuwri', woni' bir ma'nide tu'siniw kerek. Wolar qanday til birlikleri dep klassifikaciyalari'wi'na qaramay, aforizm be, naqi'l yaki maqal ma, turaqli' so'ylesiw formulalari' ma, «ushi'rma so'zler» me, qullasi', yeger wolar frazeologizmnin' biz bergen ani'qlamasi'na say kelse, wondag'i' talaplardi' wori'nlasa, yag'ni'y du'zilisi jag'i'nan so'z dizbegine yaki ga'pke ten' bolg'an, obrazli', uli'wma bir ma'ni an'latatug'i'n, leksikali'q elementleri az yaki toli'q awi'spali' ma'nige iye bolg'an, so'zliklerde berilgen ha'r qanday turaqli' leksika-semantikali'q birlikler frazeologiyali'q so'z dizbekleri qatari'na kirgiziliwi sha'rt» – dep ko'rsetedi.

Son'g'i' ji'llari' wo'zbek tili frazeologiyasi' sezilerli da'rejede rawajlani'p ketti. Wo'zbek tilinin' frazeologiyasi'na arnalg'an miynetlerdin' ishinde frazeologizmlerdin' semantikali'q ta'biyati', strukturali'q tipleri, stillik qollani'li'w wo'zgeshelikleri, qa'liplesiw jollari' haqqi'ndag'i' izertlewler payda bola basladi'. Soni'n' menen birge I.Qoshqortoev, M.Rwziqulova, A.E.Mamatov, A.Mamatov, B.Yoldashev, Q.Hakimov, Sh.Usmanova, K.Bozorboev, M.Vafoevalardi'n' izertlewleri¹⁸ jari'q ko'rdi.

¹⁸ Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдуллы Каххара: Автореф. дис. ...канд. филол. наук.с Ташкент, 1965. –24с; Рўзиқулова М. Ўзбек тилида идиомалар: Филол. фан. ном. ... дис. – Самарқанд, 1966. – 22 с; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. Ташкент, 1991; Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари. – Тошкент, 1991. -120б; Йўлдашев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функциональ-услубий хусусиятлари. Фил. фан. докт. ... дис. –Тошкент, 1993; Ҳақимов Қ.М. Ўзбек тилида содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлари. Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1993. – 121б; Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Фил. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1998, –162 б; Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутки фразеологизмлари. Фил. фан. ном. ... дис. – Самарқанд, 2001. – 144 б.; Вафоева М.Й.

Wo'zbek tilindegi frazeologizmlerdin' funksional-stillik wo'zgesheliklari boyi'nsha B.Yoldoshev doktorli'q dissertaciya jaqladi' ha'm frazeologiya tarawi'na salmaqli' u'les qosti'.

Frazeologizmlerdin' jasali'w ma'seleleri boyi'nsha A.Mamatov wo'zinin' doktorli'q dissertaciyasi'nda toli'q mag'li'wmat beredi. Woni'n pikirinshe, frazeologizmler so'zler kibi jasalmaydi', ba'lki du'ziledi ha'm woni'n' jasali'w usi'llari'n mi'sallar ja'rdeminde toli'q ashi'p beredi. Haqi'yqati'nda da, frazeologizmlerde jasali'w wo'zgesheligi joq. Sebebi, wolar tilde tayar tu'rinde qollani'ladi'.

Wo'zbek til biliminde jazi'wshi'lardi'n' do'retiwshilik jumi'slari'ndag'i' frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgesheliklerine baylani'sli' bir qansha miynetler jari'qqa shi'qti'.

Tilshi ilimpaz I.Quchqortoev belgili so'z sheberi A.Qahhordi'n' frazeologizmlerden paydalani'w sheberligin u'yrenip, «Abdulla Qahhorning frazeologik novatorligi» atamasi'ndag'i' kandidatli'q dissertaciyasi'n jaqladi'. Dissertaciyada jazi'wshi'ni'n' frazeologizmlerden paydalani'w stilin, uli'wma xali'qli'q frazeologizmler tiykari'nda jan'a frazeologizm variantlari'n jarati'w sheberligin ilimiy jaqtan da'liyllep ko'rsetedi.

S.Mirzoqulov o'zbek tiline tuwi'sqan tilden awdari'lg'an qi'rg'i'z jazi'wshi'si' T.Qosimbekovti'n' «Si'ng'an qi'li'sh» romani' awdarmasi'n semantikali'q, leksikali'q jaqtan tekserip, yeki tildegi leksema, frazemalar arasi'ndag'i' uli'wmali'q ha'm wo'zgeshelik ta'replerin ashi'w menen birge, awdari'wshi'ni'n' sheberligin de bahalag'an¹⁹.

Sunday-aq, Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xali'q jazi'wshi'si' T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ni'n' wo'zbekshe awdarmasi' tiykari'nda

Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Фил. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2009. – 127б.

¹⁹ Мирзоқулов С. Қариндош тиллардан таржима асарлар тилининг лексик-семантик тадқиқи (Т.Қосимбековнинг «Синган қилич» романи таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Автореф. – Тошкент, 2000. -27б.

Sh.Abdullaev «Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi» degen temada kandidatli'q dissertaciya jaqladi'²⁰. Jumi'sta T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaq da'stani» shi'g'armalari'ni'n' negizgi nusqasi' ha'm woni'n' wo'zbekshe awdarmasi' tiykari'nda yeki tuwi'sqan tildegi frazeologizmlerdin' uli'wmali'q ha'm wo'zinen ta'n wo'zgesheliklerin, semantikasi', wolardi'n' kelip shi'g'i'w sebepleri ha'm awdarmada beriliw usi'llari', sonday-aq, awdarmashi'ni'n' so'z worni'nda frazeologizm yamasa frazeologizm worni'nda so'z qollani'wdag'i' sheberligin, woni'n' shi'g'arma mazmuni'na unamli' ha'm unamsi'z ta'replerin da'liyllep ko'rsetedi.

Tu'rkmen tili frazeologiyasi' boyi'nsha K.Babaevti'n' «Tu'rkmen tilinin' idiomalari» miynetin atap wo'tsek boladi'. Wol idiomalardi'n' semantikasi'na baylani'sli' wolardi' yeki toparg'a aji'ratadi'.

1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw

2. Frazeologiyali'q birlik.

K.Babaev frazeologiyali'q birliklerdi qurami'ndag'i' ayi'ri'm so'zler (bash, gol, ayag ha'm t.b.) tiykari'nda bo'ledi.

Qi'rg'i'z tilinde frazeologiya ma'selesine arnalg'an D.Shukurovti'n' bir qansha miynetleri jari'q ko'rdi. Wol wo'zinin' «Qi'rg'i'z tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'nda» degen miynetinde frazeologizmlerdi naqi'l-maqallardan, jumbaqlardan, terminlerden, qospa so'zlerden bo'lek qaraydi'. Avtor frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bul so'zler topari'nan wo'zgesheligin ha'm uli'wmali'q belgilerin ani'q mi'sallar menen ko'rsetedi. Sonday-aq frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' polisemiyali'q ha'm sinonimiyali'q ta'replerine de kewil bo'ledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbekleri 1968-ji'li' birinshi ret Ye.Berdimuratovti'n' «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'» atli'

²⁰ Абдулаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. – Тошкент. 2007. -157б.

miynetinde so'z boladi'²¹. Avtor frazeologiyali'q so'z dizbeklerin yerkin so'z dizbeklerine qarama-qarsi' qoyi'p, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'na qospa terminlerdi de, naqi'l-maqallardi' da kirgizedi. Avtor semantikali'q birigiwshiligi jag'i'nan qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerin to'rt toparg'a bo'ledi: frazeologiyali'q wo'tlesiw, frazeologiyali'q birlik, frazeologiyali'q dizbek, frazeologiyali'q so'zler. Frazeologiyali'q so'zler degen toparg'a tilimizdegi naqi'l-maqallardi' kirgizedi.

Grammatikali'q quri'li'si' boyi'nsha frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' u'sh tu'rin ko'rsetedi.

1. Jeke so'z dizbegi tu'rindegi;
2. Jay ga'p tu'rindegi;
3. Qospa ga'p tu'rindegi.

Demek, frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha klassifikaciya jasawdi'n' qati'p qalmag'an na'rse yekenligin, yag'ni'y ayi'ri'm tilshi ilimpazlar woni'n' yeki yamasa u'sh tu'rin ko'rsetken bolsa, al ayi'ri'mlari' to'rtinshi tu'rinde qosqanli'g'i'n ko'riwge boladi'.

Solay yetip, biz frazeologizmler haqqi'nda uli'wma ha'm tu'rkiy tillerinde jari'q ko'rgen ilimiy miynetlerge sholi'w jasap wo'ttik. Soni'n' ishinde wo'z ana tilimiz bolg'an qaraqalpaq tilinde jari'q ko'rgen miynetlerge de toqtadi'q.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler yele toli'q izertlenip pitken joq. Biraq prof. Ye.Berdimuratovti'n' leksikologiya boyi'nsha bir qatar miynetlerinde «A'debiy tildin' funkcionalli'q stillerinin' rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'» atli' miynetinde frazeologizmlerge ayri'qsha toqtap wo'tkenin ko'remiz. Wonda frazeologizmlerdin' so'zlik quramdag'i' worni' haqqi'nda ha'm wolardi'n' ko'rkem shi'g'armada su'wretlew din' leksika-semantikali'q qurallari'ni'n' biri si'pati'nda ken'nen qollani'li'wi'n, so'z sheberleri ko'rkem a'debiyat stildin' talaplari'na sa'ykes do'retiwshilik sheberlik

²¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968.

penen paydalani'w arqali' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qollani'li'wi' wo'risin ken'eytip, bayi'ti'p woti'ratug'i'nli'g'i' haqqi'nda so'z yetiledi.

Haqi'yqati'nda da, ko'rkem shi'g'armalarda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen paydalani'w ushi'n so'z sheberlerinen u'lken do'retiwshilik uqi'pli'q talap yetiledi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' qurami'nda sanli'qlardi'n' ushi'rasi'wi' ha'm wolardi'n' bir pu'tin leksika-grammatikali'q birlikti bildiriwin A.Bekbergenov²² wo'zinin' «Frazeologiyali'q so'z dizbeklerindegi sanli'qlar» atli' ilimiy maqalasi'nda ken' tu'sinik beredi.

Sonday-aq, 1972-ji'li' docent S.T.Nawri'zbaevani'n' qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerine arnalg'an «Frazeologicheskie edinici' v karakalpaksko-russkom slovare»²³ degen miyneti jari'q ko'rdi. Monografiyada qaraqalpaq tilindegi atawi'sh frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' turaqli' ha'm jay so'z dizbeklerinen, qospa so'zlerden, naqi'l-maqallardan, terminlerden, tu'bir ha'm do'rendi so'zlerden ayi'rmashi'li'qlari', frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' ko'p ma'niligi, wolardag'i' omonimiya, antonimiya, sinonimiya qubi'li'slari' u'yrenilgen. Soni'n' menen birge, atawi'sh frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' russha-qaraqalpaqsha so'zlikte beriliw usi'llari', wolardi' rus tiline awdari'w ma'selesine ayri'qsha toqtap wo'tken.

Frazeologizmler boyi'nsha J.Yeshbaevti'n' avtorli'g'i'nda «Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha frazeologiyali'q so'zligi»²⁴ atli' qi'sqa tu'rdegi yen' birinshi frazeologiyali'q so'zligi jari'q ko'rdi. Bul miynet qaraqalpaq tili leksikologiyasi'nda woqi'wshi'lar ja'miyetshiligi ushi'n yen' za'ru'rli miynet ha'm woqi'w qurallari'ni'n' birinen yesaplanadi'. Miynet yeki bo'limnen ibarat. Da'slepki bo'liminde rus ha'm tu'rkiy tillerinde, soni'n' ishinde ha'zirgi

²² Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі санлықлар. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1968, № 3, 72-б.

²³ Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакского-русском словаре. Ташкент. 1972.

²⁴ Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.

qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbekleri tuwrali' jazi'lg'an miynetlerge qi'sqasha sholi'w jasalg'an. Avtor wonda ilimpaz-izertlewshilerdin' pikirlerine wo'zinin' jeke ko'z-qarasi'n bildirip qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' wo'zine ta'n leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin til faktleri tiykari'nda analiz jasaydi'. Sonday-aq frazeologiyali'q so'z dizbeklerin frazeologiyali'q wo'tlesiw, frazeologiyali'q birlik ha'm frazeologiyali'q dizbek dep u'sh toparg'a bo'lip qarap, wolardi'n' ha'r birine jeke-jeke toqtaladi', ha'r birinen yekinishinin' wo'zgesheliklerin ani'q mi'sallar arqali' tasti'yi'qlaydi'. Bul bo'limde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' naqi'l-maqallardan ayi'ri'latug'i'n wo'zgeshelikleri ha'm wolardi'n' wo'z ara jaqi'nli'q belgileri ken' tu'rde so'z boladi'. Naqi'l-maqal menen frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' arasi'ndag'i' qatnas ha'm wo'zgesheliklerdi ko'rkem a'debiyatlardan (roman, povest, gu'rrin', naqi'l-maqallar) ha'm gazeta-jurnallardan ali'ng'an mi'sallar arqali' ha'r ta'repleme da'liyllep bul tuwrali' belgili bir ji'ynaqlang'an pikir bildiredi.

Miynette frazeologiyali'q variantlar menen frazeologiyali'q sinonimlerden' wo'z ara jaqi'nli'g'i' ha'm wolardi'n' bir-birinen ayi'rmashi'li'qlari' ilimiy tiykarda da'liyllenedi. Wo'ytkeni ko'pshilik jag'dayda bul yekewinin' parqi'n ayi'ra almay, ba'ri frazeologiyali'q sinonim dep te qarali'p kelindi. Bul jag'day avtor ta'repinen yeske ali'ni'p, woqi'wshi'g'a frazeologiyali'q variantti' frazeologiyali'q sinonimnen an'sat aji'rati'w ushi'n imkaniyat tuwdi'ri'lg'an. Sonday-aq frazeologiyali'k sinonimler tuwrali' pikir ju'rgizip, bul haqqi'nda qi'sqa bolsa da ilimiy teoriyali'q pikirler beriledi.

Jumi'sti'n' yekinshi bo'limi frazeologiyali'q so'zlik. Bunda frazeologizmlerdin' ma'nileri jay mi'sallar menen tu'sindirilip g'ana qoymastan, ko'rkem a'debiyattan ali'ng'an janli' faktler tiykari'nda bekkemlenip bari'ladi'.

Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' du'zilislik, formali'q ta'repi G.Aynazarovani'n' kantidatli'q dissertaciyasi'nda arnawli' izertlengen²⁵.

²⁵ Айназарова Г.Б. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер: Филол.илим. кан. ... дис.

Bul jumi'sta qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' ishinde ayri'qsha du'zilme si'pati'nda ko'zge tu'setug'i'n ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdin' fonetikalı'q, grammatikalı'q ha'm stillik qollani'li'w wo'zgeshelikleri ani'qlanadi'.

Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi feyil ma'nili frazeologizmler J.Tan'irbergenovti'n' bir qatar maqalallari'nda ken' tu'rde u'yrenilgen²⁶.

Bul joqari'da ko'rsetilgen miynetler menen qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbekleri izertlenip boli'ndi' degen juwmaq kelip shi'qqaydi'. Kerisinshe, qaraqalpaq frazeologiyasi' yele baslani'w da'wirin basi'nan wo'tkermekte.

Frazeologiyali'q materiallar wo'zlerinin' genetikali'q, funkcionalli'q, quri'li'sli'q ayri'qshali'qlari' jag'i'nan tu'rlishe semantikalı'q jaqtan da xarakteri jag'i'nan da ha'r qi'yli' boli'p keledi. Bul frazeologiyani'n' obyektin belgilewde biraz qi'yi'nshi'li'qlar tuwdi'radi'. Haqi'yqati'nda da frazeologiyali'q so'z dizbekleri til iliminde yele belgili bir sistemag'a tu'sip toli'q sheshilip boli'ng'an joq.

Sonli'qtan da biz xalqi'mi'zdi'n' a'sirler boyi' tarati'p, jog'altpay qa'sterlep saqlap kiyati'rg'an bay g'a'ziynesi bolg'an frazeologizmlerdi, wolardi'n' sani'n ja'ne de topari'n ko'beytip, bayi'ti'p ko'zdin' qarashi'g'i'nday saqlap keleshek a'wladqa tarati'wi'mi'z tiyis. Demek, usi'ni'n' wo'zinen frazeologizmlerdin' yele de bolsa izertlewdi talap yetetug'i'n ma'sele yekenligi ko'rinip tur.

– Нөкис, 2000. 161-б.

²⁶ Таңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық антонимлердің қолланылығу өзгешеліктері. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2010. №3-4. Б. 104-107; Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық синонимлердің структуралық өзгешеліктері хақында. ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы. -Нөкис, 2011. -№ 1. –Б. 83-85; Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық омонимлер хақында. Хәзирги филология илимлериниң әхмийетли мәселелери. –Нөкис, 2011. Б.85-89; Қарақалпақ тилинде үш компонентли фейил мәнили фразеологизмлер. Илим хәм билимлендириўге арналған өмир. Академик Абатбай Дәўлетовтың 70 жыллық юбилейине арналған илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис «Билим» 2012-ж. 117-121; Қарақалпақ тилинде еки компонентли фейил мәнили фразеологизмлердің грамматикалық өзгешеліктері. ҚМУ «Хабаршысы». Нөкис, 2012. -Б. 94-98.

Usi'g'an tiykarlana woti'ri'p, biz dissertaciyali'q jumi'si'mi'zda Wo'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xali'q jazi'wshi'si' T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'ndag'i' qollani'lg'an feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgesheligin izertlewge umti'ldi'q.

1-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q tu'rleri

Xalqi'mi'zdi'n' tariyxi'n, a'debiyati'n, ma'deniyati'n u'yreniw ushi'n jaziwshi' ha'm shayi'rlar shi'g'armalari' tilin ha'r ta'repleme izertlew yen' a'hmiyetli dereklerdin' biri. Qaraqalpaq xalqi' wo'zinin' rawajlani'w tariyxi'nda basi'nan tu'rli da'wirlerdi wo'tkerip keldi. Usi'g'an baylani'sli' qaraqalpaq tilinde basqa leksikali'q birlikler menen bir qatarda frazeologiyali'q so'z dizbekleri de ko'p boli'p, bul xali'qti'n' tariyxi'y, ma'deniy ha'm psixologiyali'q wo'zgeshelikleri menen baylani'sli'.

Frazeologizmlerden ma'ni wo'tkirligi, obrazli'li'qti', ha'r qi'yli' stilistikali'q boyawlardi' tabami'z. Wolar ko'rkem shi'g'armalarda obrazli' til qurallari'ni'n' xi'zmetin atqaradi'. Soni'n' ushi'n da, ko'rkem so'z sheberleri milliy tildin' g'a'ziynesi dep bahalanatug'i'n bul so'z dizbeklerinen ken'irek padalani'wdi' maqset yetedi. Bul tuwrali' X.Qojaqmetova: «Frazeologizmler – ko'rkem shi'g'arma tilin janlandi'ratug'i'n, astarlap ko'rkem yetip su'wretlew din' tildegi tayar qurali'. Bular – xali'q danali'g'i'ni'n' u'lgileri menen suwg'ari'lg'an obrazli' woylaw tilinin' u'lgisi»²⁷, – dep jazadi'.

Biz so'z yetip woti'rg'an T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaq qi'zi'» ha'm «Qaraqalpaq da'stani'» roman-trilogiyasi' qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxi' boli'p, wonda xali'qti'n' turmi's jag'dayi' menen baylani'sli' a'lwan tu'rli frazeologizmler ko'plep ushi'rasadi'. Jazi'wshi' wo'z shi'g'armalari'nda xali'q tilinin' bar bayli'g'i'n ko'rsetedi ha'm wolardi' tu'rli wori'nlarda, tu'rli maqsetler menen qollanadi'. Sebebi jaziwshi' tildi jarati'wshi', til ma'deniyati'n a'wladtan-a'wladqa jetkeriwshi boli'p yesaplanadi'.

Sunday-aq jaziwshi' shi'g'armalari'nda bay naqi'l-maqallar, obrazli' so'zler tildin' so'zlik qurami'ni'n' bayli'g'i' yesaplanatug'i'n ku'shli ta'sirlilikke iye

²⁷ Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылыуы. Алматы, 1972. 54-бет.

frazeologizmler sheberlik penen paydalani'lg'an. Biz dissertatsiyali'q jumi'si'mi'zdi'n' bul babi'nda usi'nday frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' leksika-semantikali'q tu'rlerine toqtaymi'z.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri xali'q tilinde uzaq a'sirler dawami'nda qollani'li'p ha'm qa'liplese woti'ri'p, wo'zine ta'n ma'nilik ren'kleri menen pikirdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha xi'zmet yetedi. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' tu'rlerin ani'qlaw ko'binese wolardi'n' jeke komponentlerinin' bir-birine semantikali'q jaqtan qatnasi', g'a'rezsizligi ha'm baylani'si' boyi'nsha ani'qlanadi'. Bul til iliminde semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha klassifikaciya jasaw delinedi. Frazeologizmlerge tiyisli u'sh tu'rli wortaqlar belgi bolg'ani' menen bulardi' bir-birinen aji'rati'w wog'ada qi'yi'n. Wolardi'n' ma'nilerindegi tutasli'q birewlerinde ani'q bolsa, yekinshilerinde gu'n'girtlenip, u'shinshilerinde ju'da' solg'i'n boladi'. Sonli'qtan til iliminde frazeologizmlerdi semantikali'q toparlarg'a bo'lip ko'rsetiw qi'yi'n ma'selelerdin' birinen yesaplanadi'.

Frazeologizmlerdi semantikali'q klassifikaciya jasawda bir-birinen wo'zgeshe bolg'an pikirlerdi ushi'rati'wg'a boladi'. Ko'pshilik ilimpazlar frazeologizmlerdin' u'sh tu'rin ko'rsetedi: frazeologiyali'q wo'tlesiw, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler. Frazeologizmlerdin' usi'lay bo'liniwi ko'pshilik tu'rkiy tillerinde birdey. Sebebi, akad. V.V.Vinogradovti'n' klassifikaciya'si'n basshi'li'qqa ali'p, wo'z tillerinin' faktleri tiykari'nda analizleydi. Bul haqqi'nda 1961-jil Samarqand qalasi'nda shi'qqan «Voprosi' frazeologii» toplami'nda ja'riyalang'an A.A.Koklyanovti'n' «O granicax frazeologii tyurkskix yazi'kov» degen maqalasi'nda «Tu'rkiy frazeologizmlerin izertlewshi ilimpazlardi'n' maqseti – frazeologiyali'q materiallardi' basqa tillerde qa'liplesken sistemag'a sali'p toplaw yemes, bir qatar teoriyali'q ma'selelerdin' tiykarlari'n ashi'w kerek» – degen pikiri wori'nli' ayti'lg'an.

Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde wo'zbek ha'm qazaq tillerinde frazeologiya tarawi'na wo'zinin' ko'p miynetleri menen u'les qosqan Sh.Raxmatullaev ha'm S.Ken'esbaevlar bolsa, qaraqalpaq tilinde Ye.Berdimuratov boli'p tabi'ladi'.

Ye.Berdimuratov wo'zinin' «Ha'zirigi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» sabaqli'g'i'nda²⁸ frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q birigiwshiligi jag'i'nan to'rt tu'rge bo'lip qaraydi':

1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw;
2. Frazeologiyali'q birlik;
3. Frazeologiyali'q dizbek;
4. Frazeologiyali'q so'zler.

Miynette naqi'l-maqallardi'n' frazeologizmge uqsasli'g'i', wolardi'n' si'n'arlari'ni'n' wori'nlari'n wo'zgeriwge bolmaytug'i'nli'g'i' yesapqa ali'ni'p, wolardi' frazeologiyani'n' to'rtinshi topari'na kirgiziwdi maqul ko'redi.

Ye.Berdimuratov frazeologizmlerdi u'sh toparg'a bo'le woti'ri'p: «usi'layi'nsha wolardi' semantikali'q jaqtan toparlarg'a bo'liw, woni'n' mazmuni'n tu'siniwde u'lken a'hmiyetke iye. Degen menen, naqi'l-maqallardi' ayri'qsha bir tu'r si'pati'nda tani'w – bul ma'seleni toli'g'i'raq ani'qlawg'a sebepshi boladi'»²⁹, dep ko'rsetedi.

Wol naqi'l-maqallardi'n' morfologiyali'q wo'zgeriske ushi'rap, aralari'na ayi'ri'm so'zlerdin' qosi'li'p jumsali'wi'n a'debiy shi'g'armalarg'a g'ana ta'n yekenligin ayti'p, Berdaqti'n' qosi'qlari'nan mi'sallar keltiredi. Usi'lay yetip, tayar tu'rinde ushi'rasi'w, tayar tu'rinde paydalani'w qanday so'z dizbegine ta'n bolsa, tilde wolardi'n' barli'g'i' da frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde qaralg'ani' maqul. Naqi'l-maqallardi' da so'zlik quramni'n' usi' qatlami'nda bahalawi'mi'zdi'n' tiykari' sog'an baylani'sli'. Wolardi'n' leksikali'q ha'm grammatikali'q jaqtan turaqli'li'g'i', ti' yanaqli'li'g'i' so'z dizbekleri qatari'nan wori'n alatug'i'nli'g'i'n bildirip, naqi'l-maqallar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' to'rtinshi topari'n

²⁸ Бердимуратов Е. Хэзирги карақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.

²⁹ Бердимуратов Е. Хэзирги карақалпақ тили. Лексикология –Нөкис:Билим, 1994. 145-б.

qurawi' kerek ³⁰, dep ko'rsetedi. Al, «Til bilimine kirispe» miynetinde frazeologizmlerge sha'rtli tu'rde naqi'l-maqallardi' da jatqari'w kerek deydi ³¹. Soni'n' menen birge ayi'ri'm tilshi ilimpazlar arasi'nda da naqi'l-maqallardi' frazeologizmnin' to'rtinshi topari' si'pati'nda qarawshi'lar bar ³².

Lekin, bul pikirge akad. S.Ken'esbaev qosi'li'wg'a bolmaytug'i'ni'n aytadi'. Naqi'l-maqallar morfologiyali'q ha'm sintaksislik formalari' boyi'nsha sol qa'lpinde o'zgerissiz qollani'ladi'. Wolardi'n' ishki ha'm si'rtqi' ma'nileri, yag'ni'y semantikasi', grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan frazeologizmlerden aytarli'qtay ayi'rmashi'li'g'i' bar yekenligin ko'rsetedi.

Haqi'yqati'nda da, ha'r qanday naqi'l-maqal mazmuni' boyi'nsha aqi'l-na'siyat tu'rinde qollani'li'p, wolardi'n' ta'rbiyali'q a'hmiyeti u'lken. Frazeologizmler bolsa obrazli', astarli' ma'nide keledi. Sol sebepli naqi'l-maqallar sintaksislik xi'zmeti jag'i'nan frazeologizmlerge qarag'anda quramali' boli'p tabi'ladi'. Sonday-aq, naqi'l-maqallar wo'z aldi'na jay ha'm qospa ga'p tu'rinde qollani'lsa, frazeologizmler ko'binese ga'p ishinde bir ga'p ag'zasi'na qatnasli' qollani'ladi'.

Mine, usi'nday wo'zgesheliklerine baylani'sli' naqi'l-maqallardi', frazeologizmlerdin' to'rtinshi topari' dep yemes, al wo'z aldi'na u'lken bir taraw, bo'lek tema retinde qarag'an maqul.

Biz dissetaciyali'q jumi'si'mi'zda naqi'l-maqallardi' frazeologizmlerden bo'lek qaradi'q ha'm jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ushi'rasatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmlerdi to'mendegi tu'rlerge bo'lip u'yrendik.

1.1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ishinde leksikali'q ma'nisi jag'i'nan wo'z ara bekkem tu'rde birikken frazeologiyali'q dizbekler frazeologiyali'q wo'tlesiw boli'p yesaplanadi'. Bunday dizbeklerdin'

³⁰ Бердимуратов Е. Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология –Нөкис:Билим, 1994. 130-146-бб.

³¹ Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 182-б.

³² Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фоница М.И., Цапкевич В.В. Современный русский язык. –Москва: Высшая школа. 1962, -4 б; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1963. Б. 39-40.

qurami'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' da'slepki jeke ma'nilerin joyi'tadi'. Sonli'qtan wolardi'n' ma'nisi wo'z ishine kirgen so'zlerdin' ma'nisinen g'a'rezsiz pu'tkilley basqasha boli'p keledi. Frazelogiyali'q wo'tlesiwlerdin' ja'ne bir wo'zgesheligi bir tilden yekinshi tilge awdarg'anda woni'n' sol tildegi ma'nisine jaqi'n keletug'i'n ekvivalentin tawi'p g'ana awdari'w mu'mkin. Soni'n' ushi'n da wo'zinin' qurami'ndag'i' so'zlerdin' ma'nisinen g'a'rezsiz tu'rde leksikali'q jaqtan bir ma'nini an'latatug'i'n basqa tilge so'zbe-so'z awdari'wg'a bolmaytug'i'n turaqli' so'z dizbekleri frazeologiyali'q wo'tlesiw dep ataladi' ³³.

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari' frazeologiyali'q so'z dizbeklerine wog'ada bay boli'p, wolardi'n' ishinde xalqi'mi'zdi'n' milliy ayi'rmashi'li'g'i'n, psixologiyali'q belgilerin, u'rp-a'detlerin ha'm tag'i' basqa belgilerin ko'rsetetug'i'n frazeologiyali'q wo'tlesiwler boli'p tabi'ladi'. Wolar – ma'nisi boyi'nsha bir tutas quri'li'si'ni'n' qatan' turaqli'li'g'i' menen ayri'qsha ko'zge tu'setug'i'n bo'linbeytug'i'n turaqli' so'z dizbegi. Frazelogiyali'q wo'tlesiwler ma'nilik jaqtan obrazli'qqa, wo'tkirlikke, ko'rkemlikke iye boli'p keledi. Sonli'qtan da wolar ko'rkem shi'g'armalardi'n' barli'q janrlari'nda da sonday-aq awi'zyeki so'ylewde de qollani'la beredi.

Jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov wo'z shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q so'z dizbeginin' bul tu'rin ja'da' sheberlik penen wori'nli', wo'z worni'nda duri's paydalang'an. Mi'sali': Bi'yi'l *murti'mi'zdi' balta kespeydi*, hu'kimettin' siyasati'na mi'n'-mi'n' alg'i's! –dep ju'ripti (T.Qayi'pbergenov). Yeriksizlikten yerinin' *ko'zine sho'p salg'ani'* ushi'n wo'liwdi de woylag'an yedi («Maman biy a'psanasi'», 242-b). Ne bir rehimsizleri bar yedi. Yeslesem, *to'be shashi'm tik turadi'*, tislerimdi g'ashi'rlataman («Maman biy a'psanasi'», 349-b). Qami't ag'ashtay ari'q ba'ybishenin' *sirkesi suw ko'termey*, Sa'nemninn' qoli'nan tarti'p u'yinen quwi'p shi'qti' («Qaraqalpaq qi'zi'», 58-b). Sum xabar adamlarg'a *ti'shqan tesigin mi'n' ten'ge qi'li'p*, yesikten du'rkirese shi'qti' («Baxi'tsi'zlar»,

³³ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. –Нөкис, 1985, 19-б.

106-b). *U'skini quyi'li'p* kewilsiz kiyati'rg'an Mi'rji'q awi'li'ni'n' aldi'ndag'i' to'be qumg'a shi'g'i'p ati'ni'n' ju'wenin tartti' ha'm aldi'na ko'z tasladi' («Baxi'tsi'zlar», 172-b). İstin' ani'q pitiwajali'qqa keleyin dep turg'ani'nda *tal shaynag'anlari'* da boldi', birazlari' uri'wi'ni'n' ishinde aytqang'a ju'rmeytug'i'n ton' moyi'nlar barli'g'i'na shag'i'ndi' («Maman biy a'psanasi'», 104-b).

Joqari'dag'i' mi'sallarda keltirilgen frazeologiyali'q wo'tlesiwler: murti'mi'zdi' balta kespew – tari'qpaw; ko'zine sho'p sali'w – aldaw; to'be shashi' tikke turi'w – jek ko'riw, jaqti'rmaw, qolaysi'zlani'w; sirkesi suw ko'termew – hesh na'rse jaqpaw; ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w – albi'raw, ne islerin bilmew; u'skini quyi'li'w – qapa boli'w; tal shaynaw – aldaw, wo'tirik so'ylew, wa'desinde turmaw ma'nilerin an'lati'p tur. Bul ma'ni usi' frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'ndag'i' hesh bir so'zdin' ma'nisinen kelip shi'qpaydi'. Kerisinshe, sol turaqli' so'z dizbegine kirgen bir neshe so'zlerdin' uli'wma ma'nisinen kelip shi'g'adi'. Demek, bul jag'day sol dizbektegi so'zlerdin' worni'na basqa so'zlerdi qoyi'p wo'zgertiwge ha'm wolardi'n' sinonimleri menen almasti'ri'wg'a bolmaytug'i'ni'n ko'rsetedi. Ma'selen, ko'zine sho'p sali'w feyil ma'nili frazeologizmin – ko'zine sho'p taslaw, ko'zine tayaq sali'w, ko'zine sho'p qoyi'w: tal shaynaw frazeologizmin – tal jew, terek shaynaw, tal g'ayzaw dep wo'zgertiwge bolmaydi'.

Joqari'dag'i' ko'rsetkenimizdey frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' komponentlerin sinonim so'zlerge awmasti'rsaq, wonda frazeologizm obrazli'li'q ha'm turaqli'li'q qa'siyetinen ayi'ri'li'p, frazeologizm boli'wdan qaladi'.

Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' qaysi'si'n ali'p qarasan'da bo'leklerge bo'liwge bolmaytug'i'n bir pu'tin yekenligi ko'rinedi. Uli'wmali'q ma'ni jeke komponentlerdin' ma'nisinen do'remeydi. Sonli'qtan da akad. V.V.Vinogradov: «aji'ralmasli'q, pu'tin ma'ninin' hesh qanday woni'n' jeke komponentlerinin'

leksikali'q ma'nilerinen kelip shi'qpawi', frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' tiykarg'i' belgisi»³⁴, dep atap ko'rsetedi.

Buni' da'liyilew ushi'n «ko'zine sho'p sali'w» degen feyil ma'nili frazeologiyali'q wo'tlesiwdi ali'p qarayiq. Bul so'z dizbegi ko'z, sho'p, sali'w degen u'sh so'zden quralg'an. Si'rtqi' formasi'na qarasan', bunda bir-biri menen hesh qanday ma'nilik birlikke uyi'mlaspaytug'i'n so'zler ko'zge tu'sedi. So'z dizbegindegi ma'ninin' ya ko'z benen boli'p, ya sho'p penen boli'p, ya sali'w menen boli'p hesh qanday jaqi'nli'g'i', qatnasi' joq. Kerisinshe, bul frazeologiyali'q wo'tlesiw wolardan ali's, basqa bir ma'nini «aldaw, nami'si'na tiyiw» degendi bildirip tur. Usi'nday yekinshi ma'ni an'latug'i'ni'nan xabari' joq, yekinshi tildegi bunday so'z dizbegi menen tani's emes adam «ko'zine sho'p saldi'» degen ga'pti yesitkende, ko'zine sho'p sali'wi' qalay? dep tan'lani'wi' so'zsiz. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' semantikali'q aji'ralmasli'g'i' wondag'i' pu'tin ma'ninin' jeke kelip tuwmawi' mine usi'nday si'patqa iye.

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologiyali'q wo'tlesiwler ko'plep qollani'lg'an. Wolarg'a shi'g'armalardan mi'sallar keltiremiz: Xan shaqi'rta ba'rha' *ko'zinin' yeti wo'sedi* («Baxi'tsi'zlar», 254-b). Usi'nnan Esengeldini wo'ltirse, qon'i'ratti'n' qalg'an balasi'ni'n' *ayag'i'na yabi'lar jip tag'i'p woynaydi'*. Sati'p jiberedi, bilin', bilin'! («Maman biy a'psanasi'», 70-b). Bul sapari' wonnan *nan pispeydi* («Baxi'tsi'zlar», 120-bet). Mamanni'n' *jan iynine wot tu'sip ti'ni'shi' ketti* («Maman biy a'psanasi'», 330-b). Dalada ti'si'rli' shi'qsa, kirerge tesik tappay, *ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge bolar yedi* («Maman biy a'psanasi'», 393-b). Sen *awzi'n'a sho'p wo'lshetken* yekensen', ba'ri-bir, ko'ndire almaysan', –dep Nuri'm ja'ne ketermen boli'p qurashi'n basi'na kiyip, yesik betke ju'rip yedi, g'arri' aldi'n keseledi («Qaraqalpaq qi'zi'», 35-b). Qabi'l Wori'nbaydi' ishley jek ko'rgen menen, mi'naw jag'dayg'a *qani' qi'zi'p*, qusi'n ushi'ri'p jiberdi de, masaqshi'lardi' shetinen qamshi'lawg'a kiristi

³⁴ Виноградов В.В. Русский язык. М., 1947. 23-б.

(«Baxi'tsi'zlar», 182-b).Ba'ri bos so'z! Ayri'm adamlar basshi'li'q lawazi'mg'a ko'terilse, *ko'zlerine may pitip* aljasadi', ja'ne birewler basshi'li'q lawazi'mda sa'l ku'shke ushi'rasa, ko'zlerine jas keltirip aljasadi' («Qaraqallpaqnama», 165-b).

Joqari'dag'i' mi'sallarda berilgen ko'zinin' yeti wo'siw, ayag'i'na jip tag'i'p woynaw, nan pispew, ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w, jan iynine wot tu'siw, awzi'na sho'p wo'lshe'w, qani' qi'zi'w, ko'zine may pitiw frazeologiyali'q wo'tlesiwleri semantikali'q aji'ralmasli'qti' jeke komponentleri arasi'ndag'i' grammatikali'q jaqtan turaqli'li'qti' payda yetedi.

Ma'selen, tu'bine duz yegiw degen feyil ma'nili frazeologiyali'q so'z dizbegi u'sh so'zden turadi', wolardi'n' ha'r qaysi'si' wo'z worni'na iye, ha'r qanday wori'n almasi'wi' pu'tin ma'ninin' buzi'li'wi'na a'kelip sog'atug'i'ni' dawsiz. Soni'n' menen birge bul frazeologiyali'q wo'tlesiwde tu'p degen so'z tarti'mni'n' u'shinshi betinde, birlik sanda, bari's sepligi formasi'nda tur, duz jasi'ri'n tabi's seplewi formasi'nda, yegiw degen ga'ptegi so'zlerdin' grammatikali'q baylani'si'ni'n' talabi'na qaray qa'legen sanda, bette, meyilde, ma'ha'lde qollani'la beriwi mu'mkin. Usi'lay qollani'w belgili norma retinde qabi'l yetilgen. Tu'p degen so'zdi morfologiyali'q wo'zgertip tu'pke duz egiw yamasa tu'plerine duz yegiw dew a'debiy tildin' talabi'na juwap bermeydi. Sonday-aq bul so'z dizbeginin' qurami'na semantikali'q birlikti buzi'wg'a ali'p keletug'i'n yekinshi bir so'zdi qosi'wg'a bolmaydi'. Birotala, a'bden, pu'tkilley degen so'zlerdi qosi'p, tu'bine (birotala, di'm, pu'tkilley) duz yegiw dep wo'zgertiwge boladi'. Bul wondag'i' semantikali'q birlikke hesh qanday zi'yan keltirmeydi. Sonli'qtan bunday sheklengen wo'zgerisler uli'wma ko'pshilik ta'repinen qabi'l yetilip, a'debiy tildin' normasi' retinde qa'liplesip ketken. Al, qan juti'w, ju'rek juti'w, aza boyi' tikke turi'w h.t.basqa frazeologiyali'q wo'tlesiwler ha'ttyeki wonday wo'zgerislerdi de qabi'l yetpeydi. Frazeologiyali'q so'z dizbeginin' ga'ptegi basqa so'zler menen grammatikali'q baylani'si'na qaray aqi'rg'i' komponentleri g'ana anaw ya mi'naw formag'a wo'zgeriwi mu'mkin.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'binese bir so'z worni'nda jumsalutug'i'n bolg'anli'qtan, ko'pshiligi qaraqalpaq tilinde wo'zinin' sinonimine iye bola aladi'. Mi'sali': Pi'shaqti' ko'rgende woni'n' ju'zinde qan qalmay, bo'zdey do'ndi, *yeki ko'zi uyasi'nan shi'g'i'p* kete jazlap dawi'si'ni'n' barg'ani'nsha baqi'rdi' («Qaraqalpaq qi'zi'», 60-b). Qi'zdi'n' do'n'gelek *ko'zleri tas to'besine shi'g'i'p*, qorqi'p wa'zirge qalsha qarap turi'p aldi' («Maman biy a'psanasi'», 256-b).

Frazeologiyali'q wo'tlesiwler ko'pshilik jag'dayda ga'p ishinde bir sintaksislik ag'zani'n' xi'zmetin atqaradi'. Bul na'rse wolardi'n' bir so'z worni'na jumsali'wi' menen baylani'sli'. Ayi'ri'm jag'daylarda frazeologiyali'q wo'tlesiwler tamamlang'an bir woydi' bildiretug'i'n, bir ga'p formasi'nda da keliwi mu'mkin. Mi'sali': Bul ne degen don'i'zli'q. –*Ko'zine may pitken* («Maman biy a'psanasi'», 79-b).

Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' frazeologiyali'q birlik, frazeologiyali'q dizbeklerden ja'ne bir ayri'qsha xarakterli belgilerinin' biri – wolar wo'zlerinin' rawajlani'wi' boyi'nsha bir neshe da'wirlerdin' jemisi. Sonli'qtan da buni'n' qurami'nda arxaizm, tariyxi'y so'zler de keliwi mu'mkin. Bulardi'n' ko'pshiligi diniy yeski ma'nini bildiredi. Mi'sali': Wolar sag'an shi'bi'n qondi'rg'i'si' kelmedi. Bolmasa, *pirin' arqan'a tan'i'latug'i'n yedi* («Baxi'tsi'zlar», 128-b). Shayi'qti'n' *a'jiynesi ti'ri'si'p*, Maman bo'kterilgen atti' qamshi'lap-qamshi'lap jiberdi «Maman biy a'psanasi'», 56-b). Wo'lim ha'mmeni ku'tip turi'pti'. Biyshara Begistin' *paymanasi' tolg'an* shi'g'ar («Baxi'tsi'zlar», 274-b).

Demek, frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdi wo'zinin' qurami'ndag'i' so'zlerdin' ma'nisinen g'a'rezsiz tu'rde leksikali'q jaqtan bir ma'nini an'latatug'i'n, basqa tilge so'zbe-so'z awdari'wg'a bolmaytug'i'n turaqli' so'z dizbekleri dep aytsaq boladi'.

Frazeologiyali'q wo'tlesiwler ma'nilik jaqtan wo'tkirlikke, obrazli'li'qqa iye boladi'. Sonli'qtan ko'rkem so'z sheberleri obrazli' ko'rkem su'wretlewde wolardan jiyi paydalanadi' ³⁵.

Uli'wma alg'anda frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' ko'rkem shi'g'armada qollani'li'w ma'selesin u'yreniw aktual ma'selelerden biri boli'p tabi'ladi'. Biz u'yrenip shi'qqan T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q wo'tlesiwler ayti'lajaq woydi', pikirdi astarlap, ko'rkem yetip su'wretlew ushi'n sheber qollani'lg'an. Sonli'qtan da ko'rkem so'z sheberleri bolg'an jazi'wshi'lar tildin' bul bayli'g'i'nan paydalanbawi' mu'mkin yemes.

1.2. Frazeologiyali'q birlikler. Frazeologiyali'q birlikler – frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge qarag'anda jumsarg'an so'z dizbekleri. Yeger frazeologiyali'q wo'tlesiwdi quraytug'i'n komponentlerdin' ma'nileri pu'tin so'z dizbegi an'latatug'i'n ma'niden birotala ali's, hesh qanday jaqi'nlaspaytug'i'n bolsa, frazeologiyali'q birliklerde ayi'ri'm komponentler uli'wma pu'tin ma'nige jaqi'n keledi. Wolardi'n' jeke ma'nileri ji'ynali'p bari'p, so'z dizbeginin' astarli' tu'rdegi pu'tin yekinshi ma'nisin quraydi'. Frazeologiyali'q birlikler qurami'ndag'i' so'zlerdin' ma'nilerinen pu'tkilley qashi'qlaspastan woni'n' ma'nisi sol dizbekke kirgen so'zlerdin' birewinin' ma'nisine jaqi'n keledi.

Ma'selen, *jag'i'ni'n' yetin jew* degen feyil ma'nili frazeologizmin ali'p qarayi'q. Bunda *jag'i'ni'n' yetin jew* frazeologizmi «azi'w» degen ma'nini bildiredi. Al adam azg'anda yetten tu'sip, *jag'i' a'dewir quwsi'yatug'i'nli'g'i'* belgili. Usi'g'an baylani'sli' tilimizde *jag'i'ni'n' yetin jew* degen frazeologiyali'q so'z dizbegi payda bolg'an. Woni'n' ha'r bir komponenti azi'w degen uli'wma ma'nini jasawg'a tikkeley sebepshi boli'p tur. Wolardi'n' ha'r qaysi'si'ndag'i' jeke so'zlerdi bir-birinen bo'lip taslawg'a bolmaydi'. Sonday-aq basqa so'zler menen almasti'ri'wda si'yi'msi'z. Ma'selen, *jag'i'ni'n' yetin jegen* degen so'z dizbegin yekinshi bir so'zler menen awmasti'ri'p, *yeki betinin' yetin jegen* dep ayti'w

³⁵ Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 140-бет.

wori'nsi'z. Bunday wo'zgerisler tu'siniksizlikke ali'p keledi, pu'tin ma'nige kesirin tiygizedi.

Solay yetip, bo'leklewge bolmaytug'i'n, semantikali'q jaqtan tutas, qurami'ndag'i' komponentlerdin' jeke ma'nileri ji'ynali'p bari'p pu'tin bir yekinshi ma'nini payda yetetug'i'n so'z dizbeklerin frazeologiyali'q birlikler dep atasaq boladi'.

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologiyali'q birlikler ko'plep ushi'rasadi'. Wolarg'a mi'na to'mendegi frazeologizmlerdi jatqari'wg'a boladi': qani' qashi'w, wo'kshe ko'teriw, qulaq tu'riw, ayag'i' jerge tiymew, awzi'na qum quyi'li'w, ko'z jumi'w, ko'z tigiw, ko'zi tu'siw, ko'z ilindiriw, na'zer taslaw, awzi'ni'n' suwi' quri'w, awzi'n bag'i'w, kirpik qaqpaw, awzi'n ashpaw, asari'n asap, jasari'n jasaw, quri' alaqan qali'w, ku'yip-pisiw, tisinen shi'g'armaw, yen'sesi tu'siw, ishi g'i'm yetiw ha'm t.b. Mi'sali': Balan' qala bersin. Menin' jaradar jigitleme *ko'z qulaq bolar* («Baxi'tsi'zlar», 120-bet). Dalag'a shi'g'i'p, aysi'z qaran'g'i'da jan-jaqqa na'zer jiberip, saratanni'n' jag'i'mli' shamali' menen qozg'alg'an japi'raqlardi'n' si'ti'rli'si'na uzaq waqi't *qulaq tu'rди* («Qaraqalpaq qi'zi'», 117-b). Aydosqa sadi'q A'liy nabada awi'ri'p qalsam, yaki bul du'nyadan *ko'z jumsam* worni'mdi' basar degen maqset penen u'lken uli' Ja'liydi at miniwge u'yretken yedi («Baxi'tsi'zlar», 45-bet). Geyde suwg'a barg'ani'mda, geyde adamlardi'n' qasi'nan wo'tip barati'rg'ani'mda, senin' qatalli'g'i'n' haqqi'nda sansi'z-sansi'z ga'plerdi *qulag'i'm shali'p* qaladi' (T.Qayi'pbergenov). Yeki jag'asi'nan qol ayi'rmay wo'reli tan'di' *kirpik qaqpay* ati'rg'ani'n yesitkenler, awi'zdan-awi'zg'a wo'tkerip ayti'p ju'redi («Qaraqalpaq qi'zi'», 51-b). At u'stinen buri'li'p awi'l ta'repine qayta *na'zer tasladi'* («Tu'siniksizler», 48-b). Birsipi'ralardan ku'n ko'risi jaqsi' dep yesaplang'an Dospan toyda *quri' alaqan qala jazlap* yedi, a'llyekimnin' «jiyennin' jiyen haqi'si' bar» degen ga'pi menen, bir qi'zi'l baspaqli' boldi' («Baxi'tsi'zlar», 38-b). Aqsham wo'z jambasi'n wo'zi shi'mshi'w menen *ko'z ilindirmey*, qara u'ydegi

balasi' menen kelinnin' ha'reketlerine qulaq saldi' da jatti' («Baxi'tsi'zlar», 160-b). Pay, zan'g'ar, iygilikli istin' beline tepti-da'! –dep A'liy *ku'yip-pisip*, ishtegilerge belgi ushi'n jo'teldi («Baxi'tsi'zlar», 56-b). Buni' *tisten shi'g'ari'w* niyetim joq yedi, biraq yeldin' basshi'si'na bildirgendi maqul tapti'm («Baxi'tsi'zlar», 171-b). Allayar *yen'sesi tu'sip* kiyati'rg'an Mamandi' ali'stan-aq ko'rip: «Maman kiyati'r, Maman!» dep joldaslari'na dawri'q saldi' («Maman biy a'psanasi'», 13-b). Mi'rji'qti'n' *ishi g'i'm yetip*, dalag'a shi'qti' («Baxi'tsi'zlar», 106-b).

Joqari'da ko'rkem shi'g'armalarda berilgen ko'z-qulaq boli'w, qulaq tu'riw, ko'z jumi'w, qulag'i' shali'w, kirpik qaqpaw, na'zer taslaw, quri' alaqan qali'w, ko'z ilindirmew, ku'yip pisiw, tisinen shi'g'armaw, yen'sesi tu'siw, ishi g'i'm yetiw feyil ma'nili frazeologizmler frazeologiyali'q birlikler qatari'na jatadi'. Wolardi'n' qurami'ndag'i' jeke komponentlerinin' ma'nisinin' birewi uli'wma frazeologizmnin' ma'nisine jaqi'n keledi. Ma'selen, qulaq tu'riw, qulag'i' shali'w – degen feyil ma'nili frazeologizmler «ti'n'law, yesitiw» degen ma'nini an'latadi'. Yekewi de bir-birine sinonim. Bul yeki frazeologiyali'q birliktin' qurami'ndag'i' qulaq degen komponentinin' ma'nisi uli'wma frazeologizmnin' an'latqan ma'nisine jaqi'n. Al ko'z-qulaq boli'w degen frazeologizm «qaraw, qarawi'llap g'amxorli'q etiw, hal-awhali'nan qarap turi'w» degen ma'nini an'latadi'. Al adamg'a qarap turi'w ushi'n, hal-awhali'n biliw ushi'n, a'l'bette, ko'z benen ko'rip, qulaq penen yesitiw kerekligi belgili. Soni'n' ushi'nda bul ko'z ha'm qulaq so'zleri bul frazeologizmnin' jasali'wi'na sebepshi boli'p tur. Sonday-aq quri' alaqan qali'w frazeologizminin' ma'nisi de komponentlerinin' ma'nisine jaqi'n keledi. Quri' alaqan qali'w – u'sh komponentten turi'p, woni'n' ma'nisi alaqani'nda hesh na'rse joq degendi bildiredi. Al frazeologizm bos qali'w, hesh n'a'rsesiz qali'w degen ma'nini an'lati'w ushi'n qollani'ladi'. Ko'rip woti'rg'ani'mi'zday bul feyil ma'nili frazeologiyali'q birliklerdin' an'latqan ma'nisi menen wolardi'n' komponentlerinin' ma'nisi aytarli'qtay jaqi'n keledi.

Frazeologiyali'q birliklerdin' frazeologiyali'q wo'tlesiwlerden ayi'rmashi'li'g'i' frazeologiyali'q birliklerdin' komponentlerinin' ma'nisi menen uli'wma frazeologizmnin' an'latqan ma'nisinin' jaqi'n keliwinde.

Frazeologiyali'q birlikler obrazli'q ekspressivlik si'patqa iye boli'p keledi. Bul na'rsege wondag'i' jeke komponentlerdin' astarli' ma'nide qollani'li'wi'nda ha'm sonnan payda bolg'an pu'tin ma'ninin' wo'tkirliginde ko'rinedi. Ma'selen, *qulaq tu'riw* menen *ti'n'law* degen so'zdin' ma'nileri derlik birdey. Biraq aldi'n'g'i' so'z dizbegi tu'rindagi ma'ni keyingi jeke so'z tu'rindagi ma'nisine qarag'anda ku'shli ha'm wo'tkirirek. Wo'ytkeni *qulaq* ha'm *tu'riw* degen so'zler awi'spali' ma'nide qollani'lg'an. So'ylewshige de, ti'n'lawshi'g'a da bunday so'z dizbegindegi ma'nilik wo'tkirlik ju'da' ayqi'n sezilip turadi'.

Feyil ma'nili frazeologiyali'q birlikler ko'binese wo'zlerinin' sinonimlerine iye boli'p keledi. Biraq sinonimlik si'n'arlar, joqari'da sali'sti'ri'p wo'tilgenindey-aq, wog'an qarag'anda ma'nilik wo'tkirlik jaqtan biraz a'piwayi' si'patta boladi'. Mi'sali': wo'kshe ko'teriw – ketiw, *qulaq tu'riw* – *ti'n'law*, ko'z jumi'w – wo'liw, iyni tu'siw – qapalani'w ha'm t.b.

Frazeologiyali'q birlikler tuwrali' ko'pshilik ilimpazlar wo'z miynetlerinde so'z yetkende woni'n' tiykarg'i' belgilerin ko'rsetedi. Wolardan rus ilimpazi' E.M.Galkina-Fedoruk wo'zinin' «Sovremenni'y russkiy yazi'k» degen miynetinde, al qazaq ilimpazi' K.Axanov o'zinin' «Til bilimine kirispe» degen miynetinde frazeologiyali'q birliklerdin' tiykarg'i' to'rt belgisin ko'rsetken³⁶.

1. Astarli' obrazli' ma'ni;
2. Ekspressivlik ma'ni;
3. Jeke komponentlerdin' turaqli'li'g'i';
4. Sinonimler sa'ykesligi.

³⁶ Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Изд. МГУ, 1954, стр. 154; Аханов К. Тил билимине кириспе. – Алматы, 1962, 106-бет.

Professor Ye.Berdimuratov wo'zinin' miynetinde joqari'dag'i' pikirdi quwatlaydi³⁷.

Sunday-aq, frazeologizmler boyi'nsha izertlewshi J.Yeshbaev «Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha frazeologiyali'q so'zligi» miynetinde³⁸ frazeologiyali'q birliklerdin' tiykarg'i' bes belgisin ko'rsetedi:

1. Frazeologiyali'q birliktin' ma'nisi qurami'ndag'i' so'zlerdin' qaysi'si' bolmasi'n birewinin' ma'nisine jaqi'n keledi;
2. Bulardi'n' ishinde leksikali'q ma'nisi tu'siniksiz so'zler az gezlesedi;
3. Frazeologiyali'q birliktegi so'zlerdin' geyparalari'n ma'nisi jaqi'n so'zler menen yamasa sinonimler menen almasti'ri'wg'a boladi';
4. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge qarag'anda jay ma'nide boli'p keledi;
5. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdey ti'yanagli' boli'p kelmesten, obrazli'li'q basi'mlaw boli'p keledi.

Frazeologiyali'q birliklerdi quri'wshi' ayi'ri'm komponentler frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' jeke elementleri usap ga'p ishinde jeke sintaksislik xi'zmet atqara almaydi'. Olar ji'ynali'p bari'p pu'tin ma'ni an'latatug'i'n bolg'anli'qtan ga'ptin' bir ag'zasi' xi'zmetin atqaradi'.

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologiyali'q birlikler obrazli' ha'm ekspressivlik, stillik jaqtan ha'r tu'rli usi'llarda qollani'li'p, wolarji' jazi'wshi' qaharmanlar psixologiyasi'n ashi'p beriwde sheberlik penen paydalang'anli'g'i'n ko'riwimizge boladi'.

Mi'sali': Jumagu'l wo'zinin' woqi'wg'a ketiwge *bel baylag'ani'n* qaldi'rmay ayti'p berdi («Qaraqalpaq qi'zi'», 286-bet). –Xan shaqi'rtsa ba'rha' *ko'zinin' yeti wo'sedi* («Baxi'tsi'zlar», 77-b).

Bul mi'saldag'i' «bel baylaw» frazeologiyali'q birlik «juwapkerli isti islewge ta'wekel yetiw, soni' atqari'wg'a kirisiw» degen ma'nini bildirip kelgen. Al ko'zinin' yeti wo'siw frazeologizmi «quti'ri'w, ha'ddinen asi'w, adam tani'maw»

³⁷ Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1979, 299-бет.

³⁸ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985, 12-13-бетлер.

degen ma'nini bildirip, jazi'wshi' shi'g'armalari'nda bul frazeologizmnin' «ko'zine may pitiw» degen si'n'ari' da jumsal'g'ani'n ko'remiz.

Demek, shi'g'armada ushi'rasatug'i'n frazeologiyali'q birliklerdi analizley woti'ri'p, wolardi'n' jazi'wshi' ta'repinen tu'rli maqsetlerde jumsal'g'anli'g'i'n ko'remiz. Tiykari'nan qaharman psixologiyasi'n, xarakterin ha'm tu'rli ruwx'i'y keshirmelerin ashi'p beriw ushi'n wori'nli' paydalang'an.

1.3. Frazeologiyali'q dizbekler. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' leksika-grammatikali'q jaqtan turaqli' boli'wi' woni'n' tiykarg'i' belgilerinen yesaplanadi'. Tilimizde qabaq u'yi'w, ko'zi ti'ni'w, ko'zi qamasi'w, bas iyi'w, ko'zge tu'siw usag'an frazeologiyali'q dizbekler de bar. Bular leksikali'q jaqtan turaqli'li'qqa iye boli'p, wolardi'n' qurami'ndag'i' jeke so'zler ji'ynali'p bari'p bir pu'tin ma'ni an'latadi'. Frazeologiyali'q dizbeklerdin' frazeologiyali'q wo'tlesiw ha'm frazeologiyali'q birliklerden ayi'rmashi'li'g'i' bundag'i' uli'wma ma'ni jeke komponentlerinin' leksikali'q ma'nileri menen tikkeley baylani'sta boladi'. Ma'selen, ko'zge tu'siw, ko'zi qamasi'w degen frazeologiyali'q so'z dizbeklerindegi ha'r bir so'zdin' dara ma'nisi ani'q, pu'tin ma'nige tikkeley baylani'sli', biraq wolardi' bir-birinen aji'rati'wg'a bolmaydi'.

Qaraqalpaq tilinde qurami'ndag'i' komponentlerinin' jeke ma'nileri ju'da' ani'q, uli'wma ma'nige tikkeley baylani'sli', solayda turaqli' xarakterge iye so'z dizbeklerinin' tu'rine frazeologiyali'q dizbekler deymiz.

Frazeologiyali'q dizbeklerde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' basqa tu'rleri usap, ko'binese obrazli'li'qqa ha'm ma'nilik wo'tkirlikke iye boli'p keledi. Wo'ytkeni wondag'i' so'z obrazli'li'g'i' qosi'msha ma'ni ha'm wo'tkirlik wolardi'n' usi'nday turaqli' tu'rdegi leksikali'q-grammatikali'q jaqtan pu'tin bir so'z dizbegine birigiwine ja'rdem yetedi. Ma'selen, to'mendegi mi'sallardi' ali'p qarayi'q: U'lken biy adam qusati'p so'yleskenge me, Dospan biraz *yesin ji'yi'p* wo'zine keldi («Baxi'tsi'zlar», 48-b). Qalg'ani'n'i'z ju'da' jaqsi' bolg'an, –dep Maman woni'n' *kewlin aldi'* ha'm quyash tu'kles sari' shashlari'n la'm basi'p

tership ati'rg'an Yakobti'n' basi'nan si'ypaladi' («Baxi'tsi'zlar», 225-b). Sonli'qtan ba wolardi'n' qaslari'ni'n' u'stingi men'lerine shekem usasli'g'i'na tan'lani'p, *tisinin' suwi'n sori'p* yedi («Baxi'tsi'zlar», 12-b). U'kesi menen yekewinin' atlari'n sorap, bilgennen keyin, biraz kewilsizlendi. *Qabag'i' u'yildi* («Maman biy a'psanasi'», 23-b). Wolar xan la'shkerin tani'wdan atlari'nan tu'sip, jol shetinde *bas iydi* («Baxi'tsi'zlar», 210-b). Ha'zir beli si'ng'an woq jayday bu'gilip, hasag'a su'yengen hali'nda *yeki iyninen dem ali'p tur* («Maman biy a'psanasi'», 333-b).

Bul ga'plerdeg *yesin ji'yi'p, kewlin ali'w, tisinin' suwi'n sori'w, qabag'i' u'yiliw, bas iyiw, yeki iyninen dem ali'w* degen so'z dizbekleri frazeologiyali'q dizbekke kiredi. Bunda kewlin aldi' degen frazeologiyali'q dizbek «jubati'w, ta'selle beriw» ma'nisinde jumsalg'an. Biraq bul frazeologiyali'q dizbektin' jeke so'zlerden ayi'rmashi'li'g'i' ani'q ko'rinedi. Frazeologizmler barqulla obrazli'li'g'i' menen qosi'msha ottenogi menen ko'rkem shi'g'armani'n' tilin bayi'tadi'. Bul pikirimizdi yele de toli'g'i'raq da'liyllew ushi'n bir neshe feyil ma'nili frazeologiyali'q dizbeklerdi talqi'lap ko'reyik.

Qabag'i' u'yiliw – degen frazeologiyali'q dizbek «ashi'wlani'w, qapa boli'w» ma'nilerin an'latadi'.

Yeki iyninen dem ali'w – degen frazeologizm «qi'ynali'w, zorg'a demin ali'p woti'ri'w» ma'nisin an'latadi'.

Bas iyiw – frazeologizmi «bag'i'ni'w, jag'i'ni'w» ma'nilerin beriw ushi'n qollani'lg'an. Mine, bul frazeologizmlerdin' an'latatug'i'n ma'nisin tek bir jeke so'z benen beriw mu'mkin yemes. Bunday feyil ma'nili frazeologiyali'q dizbeklerdi jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nan ko'plep ushi'rati'wi'mi'zg'a boladi'.

Frazeologiyali'q dizbekler formali'q jaqtan jay so'z dizbeklerinen ayi'rmashi'li'g'i' joq si'yaqli' boli'p ko'rinedi. Woni'n' sebebi bular jay so'z

dizbeklerinin' jan'a-jan'a qa'liplesip, obrazli' xarakterde qospa ma'nige wo'te baslag'an dizbekler yesaplanadi'. Wolardi'n' ani'q ma'nisi kontekste ashi'ladi'.

Frazeologiyali'q dizbekler ayi'ri'm jag'daylarda geyparalari'ni'n' qurami'ndag'i' jeke komponentlerin sa'ykes sinonimlari menen almasti'ri'wg'a da boladi'. Mi'sali': ko'zge tu'siw – ko'zge ko'riniw, qabaq u'yiw – qabaq shi'ti'w h.t.b.

Mine bunday frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' ayi'ri'm komponenti wo'zgermeli boladi'. Komponentlerinin' wo'zgerip yamasa basqa so'z benen almasi'p turi'wi' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' arasi'ndag'i' variantlasli'qti' payda yetedi. Variantlas frazeologizmler ayi'ri'm komponentlerinin' wo'zgergeni menen ma'nileri birdey boli'p, qari'm-qatnasta wolar biri yekinshisinin' worni'na jumsala beredi. Biraq frazeologiyali'q variantlardi'n' wo'zgermeli komponentleri dus kelgen so'zler menen almasa bermesten, tildin' belgili bir ni'zamlari' arqali' iske asatug'i'n' pretsess yekenligin umi'tpawi'mi'z kerek.

Biz wo'z pikirimizde qabaq u'yiw, qabaq shi'ti'w dewdin' worni'na qabaq ji'ynaw, qabaq beriw desek bulardi'n' ko'rkemlik ma'nisinin' obrazli'li'q ku'shinin' birotala jog'ali'p, ha'tte ma'nissizlikke shekem ali'p keletug'i'ni'n ko'remiz.

J.Yeshbaev qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q dizbeklerdin' wo'zine ta'n bes tu'rli belgisin ko'rsetedi:

1. Frazeologiyali'q dizbekler ma'nisi ha'm formasi' jag'i'nan frazeologiyali'q birliklerge jaqi'n;
2. Ko'binese bulardi'n' frazeologiyali'q ma'nisi kontekste ashi'ladi' ha'm obrazli' boli'p keledi;
3. Frazeologiyali'q dizbeklerdin' qurami'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' da'slepki jeke turg'andag'i' ma'nilerin pu'tkilley jog'altpaydi';
4. Dizbektin' qurami'ndag'i' so'zlerdi ko'pshilik jag'daylarda sinonimlari menen wo'zgerte beriwge boladi';

5. Frazelogiyali'q dizbekler wo'tlesiwlerge ha'm birliklerge qarag'anda turmi'sta jiyi qollani'ladi' ³⁹.

Haqi'yqati'nda da, frazeologizmlerdin' qaysi' tu'rin ali'p qarasaq ta wolardan ma'ni wo'tkirlilik, obrazli'li'qti', ha'r qyi'li' stilistikali'q boyawlardi' tabi'wi'mi'zg'a boladi'. Frazelogiyali'q dizbeklerdin' jeke komponentlerinin' leksikali'q ma'nileri saqlang'ani'na qaramastan wolar da wo'zinin' turaqli'li'g'i' menen xarakterlenedi.

Mine, biz dissertatsiyali'q jumi'si'mi'zda jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari' tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdi semantikali'q wo'zgesheliklerin yesapqa ali'p frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler ha'm frazeologiyali'q dizbekler dep u'sh toparg'a bo'lip qaradi'q.

Frazelogiyali'q so'z dizbeklerinin' qaysi' tu'rin ali'p qarasaq ta, wolar ko'rkem shi'g'armalarda obrazli' til qurallari'ni'n' xi'zmetin atqari'p keledi. Ko'rkem a'debiyatta frazeologizmler poetikali'q til qurallari'ni'n' biri boli'p yesaplanadi'. Soni'n' ushi'n da ha'r bir ko'rkem so'z sheberi milliy tilimizdin' g'a'ziynesi dep bahalanatug'i'n bul so'z dizbeklerinen ko'birek paydalani'wdi' maqset yetedi.

³⁹ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985, 14-бет.

2-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' semantikali'q wo'zgesheliklari

Tildegi obrazli'li'qti' an'lati'wshi' birlikler ishinde frazeologizmler ayri'qsha wori'n tutadi'. Wolar – wo'zinin' qurami'ndag'i' so'zlerdin' ma'nisinen wo'zgeshe, awi'spali' ma'nige iye bolg'an so'z dizbekleri. Frazeologizmler – adamlardi'n' qari'm-qatnasi'n, psixologiyali'q sezimlerde emocional-ekspressiv su'wretlewde ko'rkem so'z ustasi'ni'n' til sheberliginin' bayli'g'i', wo'zinshelik stil ayri'qshali'g'i'ni'n' bir ko'rinishi.

Jazi'wshi'ni'n' xali'q tilindegi frazeologizmlerdi wo'z shi'g'armasi'nda qollani'wi' qaraqalpaq a'debiy tilin bayi'ti'wdag'i' sarqi'lmas bulaq – xali'q tilinin' bayli'g'i', awi'zeki a'debiyatti'n' u'lgisi, sheshenlik, aqi'l, naqi'l so'z u'lgilerinin' keste so'z nag'i'shlari' yekenin da'liylleydi. Frazeologizmler ko'rkem shi'g'arma tilin janlandi'ri'w menen birge shi'g'arma tiline milliy kolorit beredi.

Frazeologizmlerdi wo'z worni'nda jumsay biliwi ko'rkem so'z sheberinin' so'z qollani'w sheberligi menen, xali'q tili bayli'g'i'n qansha men'gergenligi menen ushlasadi'. Jazi'wshi'ni'n' tan'lawi'na qaray frazeologizmler woni'n' jeke stil quri'wdag'i' so'z qollani'wi'ni'n' bir usi'li' boli'p keledi.

Ko'rkem shi'g'arma tilinde qollani'lg'an frazeologizmlerdi ko'zden wo'tkergende, jazi'wshi'ni'n' estetikali'q talg'ami'na qaray frazeologizmler ko'rkem so'z stilinde wo'zinin' ren'i menen xi'zmetin asha woti'ri'p bar bayli'g'i' menen ko'rinedi. Qaraqalpaq tili so'zlik qurami'ndag'i' frazeologizmler til arqali' pikir ali'si'wdi'n' ha'r tu'rli formalari'na qaray qollani'li'wi' jag'i'nan bir-birinen parq qi'ladi'.

Frazeologizmlerdi jazi'wshi'ni'n' wo'z za'ru'rline say tan'lap qollani'wi', woni'n' woy-pikirine, estetikali'q talg'ami'na, ja'miyetlik-siyasiy, filosofiyali'q ko'z-qarasi'na sa'ykes boli'p keledi. Jazi'wshi' xali'q tilinin' bar bayli'g'i'n, so'z

marjanlari'n wo'z shi'g'armalari'nda do'retiwshilik jaqtan jumsay woti'ri'p, wo'zine ta'n stilin do'retedi.

Frazeologizmlerdi ko'rkem shi'g'armada ken' qollani'wdi'n' wo'zi milliy wo'zgeshelikti ko'rsetedi. Frazeologizmler – xalqi'mi'zdi'n' wo'tkeninin' de, ha'zirgisinin' de tariyxi' desek boladi'. Naqi'l-maqallardan, frazeologizmlerden xali'qti'n' woy-sanasi'ni'n' shi'nli'q sa'wlesi, turmi'si', u'rp-a'deti ayqi'n ko'rinip turadi'.

Xali'q tilinin' rawajlani'wi'nda ko'rkem so'z sheberlerinin' roli u'lken. Wolar xali'q tilin ko'rkem shi'g'armada qollana woti'ri'p, woni'n' a'lwan-a'lwan qi'rlari' menen si'rlari'n ko'z aldi'mi'zg'a jayi'p salad'i'. Soni'n' menen birge wo'zleri de jan'a ko'rkem so'z dizbeklerin do'retedi. Geypara jazi'wshi' shayi'rlardi'n' naqi'l-maqallarg'a usas jasalg'an ko'rkem ha'm teren' ma'nili so'zleri xali'q arasi'na ken'nen tarap ketken. Ayi'ri'm frazeologizmlerde ekspressivlik so'ylewshinin' waqi'ya, belgi, zatqa sa'ykes subyektiv qatnasi'na, sonday-aq do'retiwshilik mu'na'sibetine baylani'sli', bazi'lari'nda ha'diyse, na'rse, belginin' si'pat yaki mug'day xarakteristikasi' ko'z-qarasi'nan boladi'.

Frazeologizmlerdin' semantiksi'na arnalg'an izertlewlerde wolardi' ma'nilik toparlarga bo'liwdin', klassifikaciyalawdi'n' principi menen ha'r qi'yli' usi'llari' arnawli' tu'rde izetlendi ⁴⁰. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdin' semantikasi' haqqi'nda S.T.Nawri'zbaeva frazeologizmlerdi wo'zinin' obrazli'li'g'i' menen, ekspressivlik boyawi'ni'n' ku'shliligi menen jeke so'zlerden ha'm yerkin so'z dizbeklerinen aji'rati'p ko'rsetedi ⁴¹.

G.Aynazarova qaraqalpaq tilindegi ekspressivlik-emocionalli'q boyawi' ku'shli bolg'an alg'i's ha'm g'arg'i's ma'nisindegi ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdi atap wo'tedi ⁴². Tilek ha'm alg'i's ma'nili ten'les yeki

⁴⁰ Жуков В.П. Семантико-фразеологических оборотов. М., 1978, 190 бет; Федоров А.М. Внутренняя форма слова и фразеологического оборота как средства выражения признака, понятия и образного представления. Изд. Сиб. Отд. № 2. 1969, 133-136-бетлер.

⁴¹ Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакского-русском словаре. –Ташкент. 1972. 52-бет.

⁴² Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. –Нөкис, 2005. 23-бет.

komponentli frazeologizmler: tu'bin' bir, shaqan' mi'n' bolsi'n, da'rtlige dawa, qa'stege shi'pa bersin, abi'rayi'n' assi'n, ma'rteben' tassi'n ha'm t.b.

G'arg'i's ma'nili ten'les yeki komponentli frazeologizmler: jaylawi'n'di' jaw alg'i'r, wo'risin'di wot alg'i'r, ko'rgenin' xorli'q bolsi'n, jegenin' tayaq bolsi'n ha'm t.b.

G.Aynazarova ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdi tilde qollani'li'wi'na qaray semantikasi'q jaqtan mi'naday toparlarga bo'ledi: 1. Adam si'patlamasi'na baylani'sli' ten'les yeki komponentli frazeologizmler; 2. Adamni'n' minez-qulqi'n, ishki du'nyasi'n su'wretleytug'i'n frazeologizmler; 3. Adamni'n' is-ha'reketin su'wretleytug'i'n frazeologizmler ⁴³.

Sunday-aq, A.Pirniyazova wo'zinin' maqalasi'nda qaraqalpaq tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdin' leksika-semantikasi'q wo'zgeshelikleri so'z yetip, wolardi' qi'ymi'l-qozg'ali's ma'nisin, ha'reket-halatti', seziw-woylaw, so'ylew ma'nisin, psixologiyali'q processlerge ha'm emociyag'a baylani'sli' feyil ma'nili frazeologizmler dep toparlarga bo'lip ko'rsetedi ⁴⁴.

Xalqi'mi'zdi'n' ta'biyati'na ta'n ayri'qsha si'patlari'ni'n' biri bolg'an so'z sheberligi, aytajaq woyi'n ko'rkem yetip, obrazli' tu'rde jetkeriwi xali'q awi'zyeki do'retpelerinen, tariyx'i'y ha'm a'debiy shi'g'armalardan, sunday-aq ku'ndelikli turmi'stag'i' qari'm-qatnastan da ayqi'n ko'rinip turadi'. Sebebi ha'r bir xali'qti'n' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri, ruwx'i'y bayli'g'i' bolatug'i'nli'g'i' belgili. Milliy u'rp-a'det, milliy da'stu'r ideologiyasi' wo'z aldi'na jeke ja'miyetlik qubi'li's. Jeke adamni'n' minez-qulqi'n, kelbetin, unamli' ha'm unamsi'z qa'siyetlerin su'wretlewde usi'nday milliy wo'zgesheliklerdin' bir ko'rinisi frazeologizmlerde seziledi. A'sirese, adamlardi'n' minez-qulqi'n, ishki du'nyasi'n, is-ha'reketin su'wretleytug'i'n frazeologizmlerde emocionalli'q-ekspresivlik ma'niler ayqi'n

⁴³ Сонда, 82-бет.

⁴⁴ Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндегі фейил мәнилі фразеологизмлердің лексика-семантикалық өзгешеліктері. —«Өзбекстан илимпаз Хаял-қызларының илим-техника раўажланыўында тутқан орны» илимий-әмелий конференцияның тезислери. —Нөкис, 2005. 61-бет.

ko'rinedi. Biz dissertatsiyali'q jumi'si'mi'zda T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an feyil ma'nili frazeologizmlerdi semantikali'q wo'zgesheliklerine qaray to'mendegishe bo'lip qaradi'q:

1.1. Quwani'w, shadlani'w ma'nisinde jumsalatur'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler so'ylewshinin' ti'n'lawshi'g'a bolg'an unamli' qatnasi', so'ylewshinin' quwani'shi', shadli'g'i' an'lati'ladi'. Wolarg'a: *basi' ko'kke jetiw, ju'zine qan juwi'ri'w, mi'yi'q tarti'w, gu'lala gu'l boli'w, yeki yeziwi qulag'i'na jetiw, quwani'shi' qoyini'na si'ymaw, to'besi ko'kke jetiw, jerden jeti qoyan tapqanday boli'w, basi'na baxi't qoni'w* ha'm t.b. frazeologizmler kiredi. Mi'sali': Maman kewlinde di'q saqlamay, wo'zi shaqi'rti'wshi' boli'p kelgeni ushi'n ba, Yesengeldinin' *ju'zine qan juwi'rdi'* («Maman biy a'psanasi'», 125-b). Olardi'n' xatqa qi'zi'g'i'p ha'tte miymandi' umi'tqani'na jani' ha'z tawi'p, *mi'yi'q tartti'* («Baxi'tsi'zlar», 12-b). Abi'rayli' a'ke bolg'anda, ana bolg'anda, mal-da'ske bolg'anda, ba'ri *gu'lalagu'l bolar* yedi («Maman biy a'psanasi'», 37-b). Jumagu'l *ju'regi ha'wlirip* ati'n baylag'an sha asi'g'i'p ju'rip Nurli'bay jo'ninde aytajaq boli'p yedi, anasi'ni'n' hu'reyi ushi'p ketkenligin ko'rip u'ndemedi («Qaraqalpaq qi'zi'», 271-b). Yeki quwani'shi'm birden boldi'. *Basi'ma baxi't qondi'*, nege u'ndemeysen', Aqbiydayi'm? («Maman biy a'psanasi'», 241-b).

Jazi'wshi' shi'g'armalari'nan keltirilgen bul mi'sallarda feyil ma'nili frazeologizmler qaharmanlardi'n' psixologiyali'q tolq'ani'slari'n ko'rkem yetip jetkeriwde yen' tiykarg'i' ko'rkemlew qurali' retinde xi'zmet yetip tur. Adamni'n' quwi'ni'shi'n, shadli'g'i'n, baxi'ti'n su'wretlewde frazeologizmler wori'nli' tu'rde tan'lap ali'ng'an. Mi'sallardag'i' frazeologizmlerdin' worni'na jazi'wshi' wolardi'n' sinonimlerin – waqti'n xoshladi', qatti' quwandi', a'rmani' wori'nlandi', shad boldi', isi kelisti, baxi'tli' boldi', wog'ada quwandi' dep qollang'anda frazeologizmlerdi paydalang'anday ko'rkemlik ta'sir bolmas yedi. Bul frazeologizmlerdin' ha'r birinde ekspressivlik-emocionalli'q ma'ni wog'i'ri'

joqari' ha'm ko'rkem da'rejede. Wolardi' qollani'w arqali' ko'rkem so'z sheberi wo'z shi'g'armalari'na ta'sirlilik berip tur.

2.2. Ashi'wlani'w, qa'ha'rlewiw ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler: qani' qi'zi'w, qi'zi'p ketiw, ali'p topi'li'w, ji'g'i'rdani' qaynaw, qabag'i' jabi'li'w, arqasi' qozi'w, a'jiynesi ti'ri'si'w ha'm t.b.

Mi'sali': Aydosti'n' *ji'g'i'rdani' qaynadi'*, a'tten', wol xiywali'li'g'i' sebepli «g'arg'a bolsa da qarshi'g'a, shi'mshi'q bolsa da bu'lbil» boli'p kelip tur («Baxi'tsi'zlar», 57-b). Bunday ha'diyseler wo'z awi'li'nda da hu'kim su'retug'i'ni'na endi ko'zi jetkenlikten be, alg'a ilgerilegen sayi'n Aydosti'n' *qabag'i' jabi'ldi'* («Baxi'tsi'zlar», 210-b). Qabi'l Ori'nbaydi' ishley jek ko'rgen menen, mi'naw jag'dayg'a *qani' qi'zi'p*, qusi'n ushi'ri'p jiberdi de, masaqshi'lardi' shetinen qamshi'lawg'a kiristi («Baxi'tsi'zlar», 182-b). «Ha', seniy! –dep Aydos ja'ne tislendi, *mushi'n tu'ydi* («Baxi'tsi'zlar», 280-b). Amanli'qti'n' atqa mingenin ko're berse, dui'm jurtti'n' *arqasi' qozadi'* dedi («Maman biy a'psanasi'», 144-b).

2.3. Qorqi'w, qa'weterleniw ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Adamni'n' ishki du'nyasi'na ta'n sezimlerdin' biri – qorqi'ni'sh. Bul sezim de ha'r qi'yli' jag'daylarg'a baylani'sli'ts payda boladi'. Bul jag'daydi' ko'rsetiwde qollani'latug'i'n frazeologizmler de ha'r qi'yli'. Wolarg'a jazi'wshi' shi'g'armalari'nan to'mendegi frazeologizmlerdi ko'rsetiwge boladi': ju'regi qabi'nan shi'g'a jazlaw, jan iymani' qalmaw, ju'regi suw yete qali'w, hu'rreyi ushi'w, za'rresi ushi'w, ko'zi tas to'besine shi'g'i'w, to'be shashi' tikke turi'w, ko'zinin' woti'n ali'w, jani' ko'zine ko'rniw, bir qi'si'm boli'w ha'm t.b. Mi'sali': Tan' namazi'na da'ret ali'wg'a shi'qqan payi'tta da'rwazag'a taqali'p qalg'an ko'p atli'ni' ko'rip, *ju'regi qabi'nan shi'g'a jazlap*, mi's qumani' qoli'nan tu'sip ketti («Baxi'tsi'zlar», 244-b). İzbasar bahadi'rlardi' arbag'a baylati'p, *ko'zinin' woti'n ali'p*, ahidnama tayarlatqan deydi («Maman biy a'psanasi'», 129-b). Turi'mbettin' *jani' shi'g'i'p kete* jazladi' («Qaraqalpaq qi'zi'», 451-b). Wo'z buyri'g'i'

boyi'nsha pitken axidnamag'a pikir aytpay, nemquraydi' woti'rg'an G'ayi'p xanni'n' *ko'zleri a'lle-pa'lle boli'p* ketti («Maman biy a'psanasi'», 131-b). Ne bir rehimsizleri bar yedi. Yeslesem, to'be shashi'm tikke turadi', tislerimdi g'ashi'rlataman («Maman biy a'psanasi'», 349-b). Aydosti'n' tuti'p beriwinen qa'wiplenip, *bir qi'si'm boli'p* ju'rgen Qabi'ldi'n' boyi' jep-jen'il boldi' («Baxi'tsi'zlar», 74-b). Hayal wo'zin qansha sabi'rli' tutqan menen Mamanni'n' *ju'regi suw yetip*, bir jamanli'q bolg'ani'n sezdi («Maman biy a'psanasi'», 370-b).

Mi'sallarda berilgen feyil ma'nili frazeologizmler qaharmanlardi'n' wo'miri, tirishiligindegi ha'r qi'yli' waqi'yag'a bolg'an qorqi'w, qa'weterleniw sezimlerin ayri'qsha obrazli' yetip jetkeriw menen birge, wolardi'n' minezindegi qi'rlardi' ha'm si'rlardi' ashi'p, na'zik ta'replerin ayqi'nlap su'wretleydi.

4. Qi'ynali'w, wo'kiniw, qapa boli'w, qayg'i'ri'w ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler: ju'regine chay tartqanday boli'w, barmag'i'n tislew, jambasi'na bir uri'w, yeki barmag'i'n murni'na ti'g'i'w, yeki iyninen dem ali'w, say su'yegi qaqsaw, jani' ashi'w, u'skini quyi'li'w, yen'sesi tu'siw, sali'si' suwg'a ketiw, jani'na bati'w, jani'n qoyarg'a jer tappaw ha'm t.b. Mi'sali': Aydosti'n' wol wo'gizdi yerki menen bergeni – baxi'ti'nan ayi'ri'lg'ani'. Yele *barmag'i'n tislep* bizlerge keledi («Baxi'tsi'zlar», 109-b). Allayar *yen'sesi tu'sip* kiyati'rg'an Mamandi' ali'stan-aq ko'rip: «Maman kiyati'r, Maman!» dep joldaslari'na dawri'q saldi' («Maman biy a'psanasi'», 13-b). Tapqanlari'n wo'zinen zorlarg'a aldi'ri'p, *yeki barmag'i'n murni'na ti'g'i'p* bos qayti'wshi'larda boli'p turdi' («Maman biy a'psanasi'», 269-b). Yesengeldi ku'tip turmay yentige bosag'adan atlap, so'yley almay *yeki iyninen dem ali'p*, biraz turg'annan keyin tilge keldi («Baxi'tsi'zlar», 270-b). Ha'r sapari' sali'q a'kelgende *say-su'yegim qaqsap* qaytatug'i'ni'n kim biledi, deyden'? («Baxi'tsi'zlar», 80-b). Aydosti'n' sarsi'qli' dawi'si' ha'mmenin' ju'regine nishter suqqanday, *bawi'rlari' yezile* jazladi' («Baxi'tsi'zlar», 74-b). Sonsha ju'k ko'terip sharshag'an bolsa,

mun'aymag'an bala aldi'nda u'skini quyi'li'wi' naqolay ko'rindi me, Maman da ku'limledi («Maman biy a'psanasi'», 177-b).

Mi'sallardan ko'rip woti'rg'ani'mi'zday, adamdag'i' qi'ynali'w, qayg'i'ri'w, qapa boli'w, wo'kiniw sezimlerin beriwdе san a'lwan frazeologizmler ko'rkem so'z sheberi ta'repinen tan'lap qollani'lg'an. Wolardi'n' ha'r qaysi'si'nda wo'zine ta'n ekspressivlik-emocionalli'q ma'niler bar.

5. Uyali'w, qi'si'ni'w ma'nisinde jumsalatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler: *kiriwge jer jari'lmaw, jeti nasi'ri' bu'giliw, kisinin' betine qaray almaw, basi'n to'men ali'w* ha'm t.b. Mi'sali': Pu'tkil yeldi titiretip tik ayaqqa turg'i'zg'an waqi'yani'n' sebepkeri yeki ag'asi' bolg'ani'na Mi'rji'qti'n' *jeti nasi'ri' bu'gilip*, worni'na shegelengendey bir maydan lali' shi'qti' («Baxi'tsi'zlar», 223-b). Jigittin' woynaqshi'g'an ko'zleri da'lme-da'l kelip qalg'an payi'tta birden *basi'n to'men aldi'* («Tu'siniksizler», 145-b).

6. Hayran qali'w, albi'rawdi' bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler: aqi'ldan sasi'w, an'-tan'i' shi'g'i'w, kiriwge tesik tappaw, ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w, tili ti'g'i'li'w, awzi' ashi'li'w, tan'layi'n taqi'ldati'w ha'm t.b. Mi'sali': Dalada ti'si'rli' shi'qsa, *kirerge tesik tappay, ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge bolar* yedi («Maman biy a'psanasi'», 393-b). To'remurat suwpi' wog'an i'qlas qoyg'an ta'rizde *awzi' ashi'li'p* ti'n'aladi' («Baxi'tsi'zlar», 156-b). ... u'lken adamlarg'a usap dawi'si'ni'n' irilengenine quwani'p ju'rgen padashi'wolardi'n' qaysi'si'na jaqqag'ani'n bilgisi kelip *an'-tan'i' shi'qti'* («Baxi'tsi'zlar», 3-b). Da'wletbay biydin' ko'zleri alaqlap, *tili ti'g'i'ldi'* («Maman biy a'psanasi'», 37-b).

Birinshi mi'saldag'i' «kirerge tesik tappaw», «ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w» frazeologizmleri ku'tilmegen jag'dayda qi'yi'n halatqa tu'sip qali'wg'a baylani'sli' ayti'ladi' ha'm bular bir-biri menen ma'nilik jaqtan sinonim. Biraq usi' sezimdi bildiretug'i'n frazeologizmlerdin' ha'r qaysi'si'nda wo'zine ta'n ekspressivlik-emocionalli'q boyaw bar. Bir-birinen wo'tkir yetip sezim bildiredi.

Wolardag'i' ma'ni ren'klerin konteks arqali' sezemiz. Wolardi'n' birin yekinshisi menen almasti'ri'wda mu'mkin yemes. Ma'selen, «ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w» frazeologizmi sasi'p qali'w, albi'raw, ne islerin bilmew degen ma'nilerdi bildiredi. «Aqi'ldan sasi'w» frazeologizmi de usi' ma'nini beredi. Biraq wolar arasi'nda emocionalli'q parq bar. Sonli'qtan, jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ku'shli sezimdi bildiriw ushi'n frazeologizmler tan'lap qollani'lg'an.

2.7. Adamni'n' qazalani'wi'n bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler.

Wolarg'a jazi'wshi' shi'g'armalari'nan to'mendegi frazeologizmlerdi ko'rsetiwge boladi': *ko'z jumi'w*, *du'nyadan wo'tiw*, *jan tapsi'ri'w*, *jan ta'slim yetiw* ha'm t.b. Bul ko'rsetilgen feyil ma'nili frazeologizmler ma'nilik jaqtan bir-birine sinonim boli'p ta keledi. Mi'sali': Iymanli' bolg'i'r, ku'ta' aqi'lli' yedi, *jan ta'slim yeterde* pu'tkil awi'l boli'p ji'yi'li'p gu'zetti («Baxi'tsi'zlar», 20-b). Aydosqa sadi'q A'liy nabada awi'ri'p qalsam, yaki bul du'nyadan *ko'z jumsam* worni'mdi' basar degen maqset penen u'lken uli' Ja'liydi at miniwge u'yretken yedi («Baxi'tsi'zlar», 45-b). Ulli' Maman biy shi'n'g'i'ti'lg'ani'n bilmey-aq «wori's xalqi'», «wori's patshasi'» dew menen *du'nyadan wo'tti* («Baxi'tsi'zlar», 278-b). –Bu'gingi uri'sti'n' aqi'beti ekewin'izdin' qalay ali'si'wi'n'i'zdan g'a'rezli. –Awa, perishtem, Aydosti' *gelle qi'lsan'*, tamam! («Baxi'tsi'zlar», 237-b). Yendi u'kelerinde yertip, yeldi tap, Maman biydi tap, qublag'a qarap ketsen' tabasan', – dedi de *jan tapsi'rdi'* («Maman biy a'psanasi'», 462-b).

8. Seziw-woylawdi' bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler adamni'n' seziw organlari' ko'z, qulaq, dene arqali' qabi'llaw ha'm woylaw protseslerine baylani'sli' ha'reketlerdi bildiredi. Wolarg'a: *qulaq sali'w*, *ko'zi jiberiw*, *ko'z sali'w*, *ko'zi shalmaw*, *awzi'n bag'i'w*, *yadi'nan ko'teriliw*, *yesinen shi'g'i'w*, *qulaq tu'riw* ha'm t.b. Mi'sali': Dalag'a shi'g'i'p, aysi'z qaran'g'i'da jan-jaqqa na'zer jiberip, saratanni'n' jag'i'mli' shamali' menen qozg'alg'an japi'raqlardi'n' si'ti'rli'si'na uzaq waqi't *qulaq tu'rdi* («Qaraqalpaq qi'zi'», 117-b). Uzaqqa *ko'z jibergen* adamg'a bul ne degen a'dalatsi'zli'q. Ko'sew

qi'li'p qoyg'ani' azday, xan yelimizdi talatadi' («Maman biy a'psanasi'», 25-b). Begis penen Mi'rji'q wo'tken di'qlari'n umi'tqan sekilli jayma-shuwaqlani'p ag'asi'ni'n' *awzi'n bag'i'p*, toy haqqi'nda bas pikirin ku'tiwde («Baxi'tsi'zlar», 24-b). Tiline yerik bergeni uri'larg'a bir na'rse dep juwap qaytarmag'ani'na pushayman qi'li'p, barmag'i'n tislew menen, arti'na buri'li'p yedi, wolar qami's qoralar menen i'lashi'qlardi'n' tasasi'nan *ko'zge shali'nbadi'* («Baxi'tsi'zlar», 3-b).

9. Adamni'n' ha'r qi'yli' ha'reket-halati'n bildiretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ha'reket ha'm halatti' bildiretug'i'n frazeologizmler ko'plep jumsalg'an. Wolarg'a: *tilge kiriw*, *awzi'na qum quyi'li'w*, *kirpikleri ayqaspaw*, *lal boli'w*, *til qati'w*, *ayag'i'na ji'g'i'li'w* ha'm t.b. Mi'sali': Aydos woni'n' kimligin sormasa da, ju'zinen biraz kewillilik ushq'i'ni'n ko'rip, Dospan *tilge kirdi* («Baxi'tsi'zlar», 146-b). Du'ysenbaydi'n' *awzi'na qum quyi'lg'anday* ti'g'i'li'p basi'n qasi'wi' menen woti'ri'p qaldi' («Qaraqalpaq qi'zi'», 262-b). Tamaqta ishpey shi'rani' wo'shirip qi'zi'n bawi'ri'na basi'p jatsa da *kirpikleri ayqaspaydi'* («Qaraqalpaq qi'zi'», 406-b). Yerli-zayi'p bir-birine alaqlasi'p, turg'an-turg'an jerinde *lal boldi'* («Qaraqalpaq qi'zi'», 474-b). Qasi'nda woni'n' *til qati'wi'n* ku'tip turg'an Biybige buri'li'p sarsi'ldi' («Qaraqalpaq qi'zi'», 22-b). Maman ta'rtip boyi'nsha so'zden uti'lg'ani'n moyi'nlap Kuzma Borodinnin' *ayag'i'na ji'g'i'lmaqshi'* yedi, wo'zin tutti' («Maman biy a'psanasi'», 10-b).

Solay yetip, jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari' tilinde jumsalg'an feyil ma'nili frazeologizmler semantikali'q jaqtan quwani'w, ashi'wlani'w, qorqi'w, qapa boli'w, qi'ynali'w, uyali'w, albi'raw ha'm t.b. ma'nilerdi an'lati'p, shi'g'armalardag'i' qaharmanlardi'n' is-ha'reketlerin, ishki keshirmelerin, minez-qulqi'ndag'i' wo'zgesheliklerdi, psixologiyali'q tolq'ani'slari'n ko'rkem yetip jetkeriwde wori'nli' tu'rde tan'lap ali'ng'an. Jazi'wshi' xali'q danali'g'i'na suwg'ari'lg'an til marjanlari'n wo'z woy yeleginen wo'tkerip, sheberlik penen

paydalang'an. Sonday-aq qaharmanlardi'n' si'rtqi' portreti menen qatar jan du'nyasi'n, minez-qulqi'n, isenimin, du'nyag'a ko'z-qarasi'n, psixologiyali'q ku'yinishi-su'yinishlerin, ruwx'i'y keshirmelerin su'wretlewde frazeologizmlerdi sheber paydalang'an. Ko'rkem shi'g'armalardag'i' sezimge ta'sir yetetug'i'n so'zlerdin' ba'ri de shi'g'armani'n' uli'wma ekspressivlik u'nlesligin ku'sheytedi, emocionalli'q boyawi'n ko'beytedi, ku'shli sezim ta'sirin payda yetedi. Tu'sinikti ko'rkemlep jetkiziwde frazeologizmlerdin' roli u'lken. Frazeologizmler ma'nisi jag'i'nan jeke so'zlerdin' ekvivalenti bola almaydi'. Wolar jeke so'zdin' beretug'i'n ma'nisine qosi'msha tu's beredi. Frazeologizmlerdin' ba'ri de shi'g'arma tiline ko'rkemlik qosi'p, woni'n' ta'sirli boli'wi' ushi'n xi'zmet atqari'p tur. Wolardi'n' ha'r birin qollani'wda jazı'wshi'ni'n' jeke so'z qollani'w usi'li' ko'rinedi. So'z sheberi ha'r bir frazeologizmdi puxtali'q penen paydalani'w arqali' shi'g'armani'n' tilinin' ta'sirli ha'm ko'rkem boli'wi'na yerisedi.

Demek, ko'rkem shi'g'arma tilindegi frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ha'm ma'nilerin arnawli' izertlew ko'rkem so'z sheberlerinin' xali'q tilinde tayar til qurallari'n, til bayli'qlari'n ja'ne de sheberlep paydalani'w usi'li'n ashi'p beredi. Sonli'qtan da ko'rkem shi'g'armalarda obraz jasaw, personaj tiline sa'ykes minezleme beriw, waqi'ya-ha'diyse yamasa halatti' ko'rkem obrazli', wo'tkir yetip ko'rsetiwde frazeologizmlerdi duri's tan'lap qollani'w arqali' ayti'lajaq pikir ha'r ta'repleme ani'q ha'm ko'rkem yetip beriledi.

3-BAP. T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' komponentlik qurami'

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda frazeologizmler ayri'qsha wori'n iyeleydi. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri bir neshe komponentlerdin' ji'ynag'i'nan quralsa da bir pu'tin ma'ni an'latadi'. Tilimizde frazeologiyali'q so'z dizbekleri so'z shaqaplari'na qatnasi' boyi'nsha, semantikali'q birigiwshiligi, quri'li'si', tariyxı'y shi'g'i'si', stillik belgileri boyi'nsha ha'm basqa da bir neshe tu'rlerge bo'linetug'i'nli'g'i' ma'lim.

Til biliminde frazeologizmlerdin' komponentlik wo'zgeshelikleri, wolardi'n' so'z shaqaplari'na qatnasi' wo'z aldi'na izertlewdi ku'tip turg'an ma'seleler. Frazeologizmler – yeki yamasa wonnan da ko'p so'zlerdin' dizbeklesiwinen qurali'p, bir-birinen aji'rati'p qarawg'a bolmaytug'i'n turaqli' so'z dizbekleri. Wolar tilde bir leksikali'q birlik retinde qollani'li'p bir ga'p ag'zasi'na qatnasli' boli'p keledi. Demek, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' leksika-semantikali'q jaqtan aji'ralmasli'g'i', pu'tinligi, turaqli'li'g'i', ko'binese bir leksikali'q birlik si'pati'nda qollani'li'wi' wolardi' jeke so'zler xi'zmetinde belgili bir so'z shaqabi'na qatnasli' jobada qarawg'a da mu'mkinshilik beredi. Frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi'n ani'qlawda biz wolardi'n' da'slepki formasi'n, sol formalarda qollani'li'wi'n ko'zde tutami'z. Mi'sali': Bag'anadan beri tolqi'nlası'p buyri'q ku'tip turg'an ko'p jasawi'l, xan qayta kirgen yesik jabi'lg'ansha, ja'ne uri'qtay japi'ri'li'p, *ko'zdi ashi'p jumg'ansha* ko'biktey tarqap ketti («Baxi'tsi'zlar», 91-b). Bazi' awi'llarda, qalalarda, *pi'shi'q murni' batpas* jasi'l tog'aylarda bazda mezgillep, bazda yeki-u'sh ku'nlep dem ali'wg'a tuwra keledi («Maman biy a'psanasi'», 162-b). Maman Murat shayi'qti'n' balalari' menen kitap woqi'si'p woti'r yedi. *Qulag'i' yerben' yetip*, jem ko'rgen qarshi'g'aday a'lle qayda talpi'ndi' («Maman biy a'psanasi'», 95-b).

Berilgen mi'sallardag'i' «ko'zdi ashi'p jung'ansha» frazeologizmi «tez, demde» degen ma'nini an'lati'p, ra'wish so'z shaqabi'na, yekinshi mi'saldag'i' «pi'shi'q murni' batpas» frazeologizmi «qali'n'n» degen ma'nide jumsali'p kelbetlik so'z shaqabi'na, u'shinshi mi'saldag'i' «qulag'i' yerben' yetip» frazeologizmi «seziklendi» degen ma'nide jumsali'p feyil so'z shaqabi'na qatnasli' yekeni ma'lim. Sonday-aq, frazeologizmler ma'nisi jag'i'nan bir ug'i'mdi' bildirip, bir so'zdin' orni'na qollani'latug'i'n bolg'anli'qtan, ga'p ishinde bir ga'p ag'zasi'ni'n' xi'zmetin atqari'p keledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ma'seleleri, jasali'w jollari' usi' ku'nge shekem arnawli' tu'rde izertlew obyektı bolg'an joq.

Frazeologizmlerdin' til biliminde az izertleniwi wolardi'n' so'z shaqaplari'na qatnasi' ma'selesin arnawli' u'yreniwdi, ilimiy ko'z-qarastan teren' tallaw jasawdi' talap yetedi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' yen' basli' toparlari' prof. Ye.Berdimuratov⁴⁵ ha'm J.Yeshbaevti'n'⁴⁶ miynetlerinde feyil ma'nili frazeologizmler, atli'q ma'nili frazeologizmler, kelbetlik ma'nili frazeologizmler, ra'wish ma'nili frazeologizmler dep to'rt so'z shaqabi'na qatnasli' qaraladi'.

Haqi'yqati'nda da, qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' so'z shaqaplari'ni'n' ma'nilik ekvivalenti boli'p keliwinde yen' basli'lari' si'pati'nda joqari'dag'i' so'z shaqaplari'n ko'rsetiw mu'mkin. Biraq frazeologizmler jeke so'zge ekvivalent bolg'ani' menen zatti'n' nominativ atamasi' yemes, yoni'n' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri bar. Sonli'qtan da wolardi' ha'r qi'yli' so'z shaqabi'na bo'liw qi'yi'n. Tek g'ana frazeologizmlerdi ga'p ishinde qarag'ani'mi'zda wolardi'n' neshe so'zden turi'wi'na qaramastan, bir leksikali'q birlik retinde qarap qanday so'z shaqabi' xi'zmetinde kelgenligin ani'qlay alami'z. Biz izertlew obyektı yetip tan'lap alg'an feyil ma'nili frazeologizmler

⁴⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.

⁴⁶ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985. 14-15-бетлер.

T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda ko'plep qollani'lg'an. Feyil ma'nili frazeologizmler kelbetlik, atli'q ha'm ra'wish ma'nili frazeologizmler menen uli'wmali'q belgileri boli'wi' menen birge, leksika-semantikali'q ha'm grammatikali'q jaqtan wo'zgesheliklerge de iye boli'p keledi. Sebebi feyiller basqa so'z shaqaplari'na sali'sti'rg'anda ju'da' quramali', tu'rli grammatikali'q kategoriyalarg'a, formalarg'a bay boli'p keledi. Bul wo'zgeshelik feyil ma'nili frazeologizmler qurami'ndag'i' feyil komponentlerge de ta'n boli'p yesaplanadi'.

Tu'rkiy tilinde feyil ma'nili frazeologizmler boyi'nsha bir qansha izertlewler ali'p bari'ldi'. Ma'selen, wo'zbek tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdin' grammatikali'q wo'zgesheliklerin prof. Sh.Rahmatullaev wo'zinin' bir qatar miynetlerinde so'z yetedi⁴⁷. Miynette feyil ma'nili frazeologizmlerdin' ishki sintaksislik quri'li'si' so'z dizbegine ten' bolsa, bunday feyil ma'nili frazeologizm betlenetug'i'nli'g'i', yeger frazeologizmnin' ishki sintaksislik quri'li'si' ga'pke ten' bolsa, bunday feyil ma'nili frazeologizm betlene almay, barli'q waqi'tta III bette qollani'ladi' dep ko'rsetilgen. Sonday-aq feyil ma'nili frazeologizmlerdin' feyil so'z shaqabi'na tiyisli barli'q grammatikali'q kategoriyalardi' toli'g'i' menen qabi'l yete bermeytug'i'nli'g'i'n aytadi'. Ma'selen, feyildin' boli'mli' ha'm boli'msi'z kategoriyasi' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' barli'g'i'na ta'n yemesligin, yag'ni'y ayi'ri'mlari' tek boli'mli' tu'rde g'ana yamasa tek boli'msi'z tu'rde jumsalatug'i'nli'g'i', ja'ne bir bo'legi boli'mli' ha'm boli'msi'z formalarda keliwi mu'mkin yekenligi ani'qlanadi'.

Wo'zbek tili izertlewshisi A.Mamatov: feyillerdin' frazeologizmler qurami'nda pu'tkilley yerkin bolmaytug'i'nli'g'i'n, wolardi'n' xi'zmeti bir qansha sheklenip qollani'latug'i'ni'n atap ko'rsetedi. Haqi'yqati'nda da, feyil ma'nili frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' feyil so'zler wo'zinin' ayi'ri'm grammatikali'q wo'zgesheliklerinen joytadi'. Ma'selen, feyil ma'nili frazeologizmlerdin' u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanda, boli'mli' ha'm boli'msi'z ma'nilerde, meyl

⁴⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фразеологизмларнинг боғлашуви. Тошкент. 1992; Некоторые вопросы Узбекской фразеологии. АДД, 1966.

ha'm ma'ha'llerde qolani'li'w imkaniyati' bir qansha sheklengen: *ko'zden g'ayi'p boldi'*, *sali'si' suwg'a ketti*, *to'besi ko'kke jetti*, *ko'zi tas to'besine shi'g'i'w*, *to'be shashi' tik turdi'* frazeologizmleri barli'q waqi'tta wo'tken ma'ha'lde, boli'mli' ma'nilerde jumsaladi'. Mi'sali': Bu'rkit shari'qlap, ja'ne a'lle qayaqlarg'a ketip, *ko'zden g'ayi'p boldi'* («Maman biy a'psanasi'», 210-b). Ne bir rehimsizleri bar yedi. Yeslesem, *to'be shashi'm tik turadi'*, tislerimdi g'ashi'rlataman («Maman biy a'psanasi'», 349-b). Qi'zdi'n' do'n'gelek *ko'zleri tas to'besine shi'g'i'p*, qorqi'p wa'zirge qalsha qarap turi'p aldi' («Maman biy a'psanasi'», 256-b).

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' grammatikali'q wo'zgesheliklerin si'rtqi' du'zilisine qarap, yag'ni'y frazeologizm komponenti si'pati'nda qatnasqan so'z shaqaplari'ni'n' sani' jag'i'nan da ani'qlawg'a boladi'. Mi'sali': A'miwda'rya boyi'ndag'i' «Alti'n tog'ayda» jalg'i'z ju'rip, usi'lardi' yeslesem milliy a'debiyati'mi'zdi'n' basshi'lari'na, jazi'wshi'larg'a, awdarmashi'larg'a *ji'g'i'rdani'm qaynaydi'* («Qaraqalpaqnama», 220-b). Joldaslari'ni'n' qo'diren' a'n'gimelerine *qulaq salmawg'a* ti'ri'si'p, adi'mlari'n ken'nen-ken'nen tasladi' («Maman biy a'psanasi'», 347-b). Amanli'qti'n' *istin' nasi'rg'a shawi'p* barati'rg'ani'n yendi tu'sinip, qi'li'shi'n si'p yetkizip qi'nabi'na ti'qti' («Maman biy a'psanasi'», 438-b). So'nbey ne qi'lsi'n, xali'qti' jari'lqay qoyatug'i'n ya quday, ya xan ba, aqi'r son'i' *basi'n ali'p qashti'* («Maman biy a'psanasi'», 360-b). Hayal wo'zin qansha sabi'rli' tutqan menen Mamanni'n' *ju'regi suw yetip*, bir jamanli'q bolg'ani'n sezdi («Maman biy a'psanasi'», 370-b). Tapqanlari'n wo'zinen zorlarg'a aldi'ri'p, *yeki barmag'i'n murni'na ti'g'i'p* bos qayti'wshi'larda boli'p turdi' («Maman biy a'psanasi'», 269-b). *Yeki iyninen dem ali'p* boldi'ri'p kiyati'rg'an biyge jas a'sker basi'ni'n' so'zi nishterdey qadalsa da na'ylaj keshirim soradi' («Baxi'tsi'zlar», 240-b).

Joqari'dag'i' mi'sallarda keltirilgen «ji'g'i'rdani' qaynaw», «qulaq salmaw», «isi nasi'rg'a shabi'w», «basi'n ali'p qashi'w», «yeki barmag'i'n murni'na

ti'g'i'w», «yeki iyninen dem ali'p» feyil ma'nili frazeologizmleri du'zilisi boyi'nsha yeki, u'sh ha'm onnan da ko'p so'zlerden turadi'.

Bunday yetip klassifikatsiyalawda frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' so'zlerdin' sani'na itabar beriledi, yag'ni'y, wolardi'n' ta'biyati' jag'i'nan neshe so'zden jasalg'anli'g'i' ani'qlanadi'. Frazeologizmlerdin' grammatikali'q ma'nilerin ha'm wo'zgesheliklerin tuwri' ani'qlaw ha'm tuwri' an'law ushi'n woni'n' grammatikali'q quri'li'si', wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri si'yaqli' tu'siniklerdi sheship ali'w za'ru'r boladi'. Sebebi frazeologizm tildin' belgiler sistemasi'ndag'i' ko'rinishlerinen biri boli'p, ha'r qanday til belgisinde bolg'ani' si'yaqli', wonda da biri basqasi'n ni'zamli' tu'rde talap yetiwshi yeki qarama-qarsi'li'q bar: wolardan biri – frazeologizmnin' grammatikali'q formasi' bolsa, yekinshisi – woni'n' ma'nilik ta'repi yesaplanadi'.

T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an feyil ma'nili frazeologizmler yeki ha'm wonnan da arti'q so'zlerden jasali'p, wolardi' si'rtqi' strukturasi'na qaray to'mendegidey toparlarg'a aji'rati'p qaradi'q:

1. Yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler;
2. U'sh komponentli feyil ma'nili frazeologizmler;
3. Ko'p komponentli feyil ma'nili frazeologizmler.

3.1. Yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler

Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q qurami'nda yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler u'sh ha'm ko'p komponentli frazeologizmlerge qarag'anda ko'pshilikti quraydi'. Bunday tu'rdegi feyil ma'nili frazeologizmler T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda da ko'plep jumsal'g'an. Wolardi'n' quri'li'si'na na'zer sali'p qarag'ani'mi'zda tu'rlishе grammatikali'q formadag'i' ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'ni'n' feyiller menen dizbeklesiwinen jasal'g'ani'n ko'remiz. Yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmlerdi strukturali'q-grammatikali'q wo'zgesheligi, qurami'na qaray to'mendegi modellerge aji'rati'p u'yrendik.

1. Tarti'm jalg'awli' atli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Bunday tu'rdegi feyil ma'nili frazeologizmler jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ko'pshilikni quraydi'. Wolardi'n' da'slepki komponenti tarti'm jalg'awli' atli'q so'zlar orqali', keyingi komponenti bolsa ha'r tu'rli ha'reket-halatti' an'lati'wshi' feyiller ja'rdeminde jasalg'an. Wolarda da'slepki komponent qurami'ndagi' tarti'm jalg'awlari' yoki komponentni grammatikali'q jaqtan baylani'sti'ri'wda ayri'qsha a'hmiyetke iye. Mi'sali': Birigip ketse boldi', wo'zi jari'layi'n dep turg'an g'arbi'z qarni'n'di' pan'k yettiretug'i'ni'na *aqi'li' ali'sadi'* («Maman biy a'psanasi'», 167-b). Amanli'qti'n' atqa mingenin ko're berse, dui'm jurtti'n' *arqasi' qozadi'* dedi («Maman biy a'psanasi'», 189-b). Woni'n' sheberligine kempirdin' *awzi' ashi'li'p qaldi'* («Maman biy a'psanasi'», 208-b). Shayi'qti'n' *a'jiynesi ti'ri'si'p*, Maman bo'kterilgen atti' qamshi'lap-qamshi'lap jiberdi («Maman biy a'psanasi'», 56-b). Jawg'a ketken jesir ja'ne birewge hayal bolatug'i'ni'na ha'mmenin' *ko'zi jetedi* («Maman biy a'psanasi'», 234-b). Iyshanni'n' qanday taqlette bu'gilip ta'jim qi'li'p ati'rg'ani' menen xanni'n' *isi bolmadi'* («Baxi'tsi'zlar», 76-b). Woni'n' jog'i'nda ustag'a ha'mme u'yirsek, ha'r kimnin' mi'n'san *jumi'si' tu'sip* keledi («Baxi'tsi'zlar», 104-b). Wol jalg'i'z perzentinin' tamaq jemey shi'g'i'ni'p ketip, ash qalatug'i'ni'na *jani' to'zbey* izinen tamaq a'kelati'r yeken («Qaraqalpaqnama», 251-b). Wo'mirinshe joqshi'li'qtan *ko'zi ashi'lmay* jasag'an g'arri' jalg'i'z uli'n qalay baxi'tli' yetip qaldi'rari'n bilmey ti'ni'msi'z woylanadi' yeken («Qaraqalpaqnama», 66-b). Dala ti'si'r yetse, uri' kelip qalg'an sekili, yamasa baspaq bas jibin u'zip woynaqlap shi'g'i'p barati'rg'an syekilli aqshami' menen *ko'zi ilinbedi* («Baxi'tsi'zlar», 41-b). Allayar *yen'sesi tu'sip* kiyati'rg'an Mamandi' ali'stan-aq ko'rip: «Maman kiyati'r, Maman!» dep joldaslari'na dawri'q saldi' («Maman biy a'psanasi'», 13-b). Astapi'ralla! Shayqi'mi'z, biya'deplilik bolsa keshirin'iz, – dep Da'wletbay biy bas ko'terdi. *Ko'zimiz ilingenine* bir kese chay ishim waqi't boldi'ma yeken? («Maman biy a'psanasi'», 21-b). U'kesi menen yekewinin' atlari'n sorap, bilgennen keyin, biraz kewilsizlendi. *Qabag'i' u'yildi*

(«Maman biy a'psanasi'», 23-b). Da'wletbay biydin' ko'zleri alaqlap, *tili ti'g'i'ldi'* («Maman biy a'psanasi'», 37-b). Amanli'qti'n' ati'n wo'zi qoyi'p, wondaylarg'a *jani' ashi'ytug'i'n* bolg'an menen Mamanni'n' tap soni' tan'lag'ani'na Murat shayi'qti'n' ishi-bawi'ri' qami'ldi' («Maman biy a'psanasi'», 41-b). Tek son'g'i' ji'llari' g'ana azi'raq *shegi tayi'p*, jetimlardi ko'beytip alg'an uri'w. Bug'an yabi' Iri'squl biy sebepker... («Maman biy a'psanasi'», 71-b). *Íshi jang'ani'na* qaramay, yeki yeziwinde ku'lki payda yetiwge uri'ni'p, ashi'wlang'an tu'r bildirmey, xi'zmetkerlerin shaqi'ri'p, miymanlardi' atlandi'rdi' («Maman biy a'psanasi'», 158-b).

Joqari'dag'i' mi'sallarda berilgen aqi'li' asi'si'w, arqasi' qozi'w, awzi' ashi'li'w, a'jiynesi ti'ri'si'w, ko'zi jetiw, isi bolmaw, jumi'si' tu'siw, jani' to'zbew, ko'zi ilinbew, ko'zi ashi'lmaw, yen'sesi tu'siw, qabag'i' u'yiliw, tili ti'g'i'li'w, jani' ashi'w, shegi tayi'w, ishi jani'w frazeologizmlerinin' da'slepki komponenti tarti'm jalg'awli' atli'qlar arqali' jasalg'an. Bunda tarti'm jalg'awi' u'sh bette qollani'la beredi.

2. Ataw sepligindegi atli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Bunday frazeologizmlerdin' da'slepki komponenti ataw sepligindegi atli'qlardan boladi'. Yeger da'slepki ataw sepligindegi atli'qti' basqa seplik jalg'awlari' menen wo'zgartsek, frazeologizmlerde tu'siniksizlik kelip shi'g'adi'. Bunday tu'rdegi frazeologizmlerge: *jaq jag'i'sti'ri'w*, *ko'z taslaw*, *na'zer taslaw*, *qas qaqpaw*, *til qati'w*, *bel baylaw*, *qulaq qoyi'w*, *boy tiklew*, *nan pispew*, *tal shaynaw*, *qabaq shi'ti'w*, *til tabi'si'w*, *pa'nt jew*, *abay yetiw*, *tayaq jew*, *ko'z jari'w*, *ko'zgir ali'w*, *qol ali'si'w* ha'm t.b. ko'plegen mi'sallar keltiriwge boladi'. Mi'sali': Da'wletbay biy menen Yesim biydin' *jaq jag'i'sti'rajaq* bolg'ani'n sezgen shayi'q aldi'n aldi' («Maman biy a'psanasi'», 26-b). Kempirler buri'n baslari'n quray almay ju'rgendey bir chaynek chaydi' bir kese menen almasi'p iship, ara-tura i'n'i'rsi'g'an Sa'nemge *ko'z taslap* so'ylesiwin dawam yete berdi («Qaraqalpaq qi'zi'», 9-b). A'liy ketkennen keyin yekewi ko'p waqi't so'ylespedi. A'llenemirde

Mi'rji'q *u'n qaqtı'* («Baxi'tsi'zlar», 72-b). Aydos woni'n' aldi'nda qansha qi'ypaq-si'ypaq yetse de, si'rttan qaytari'wg'a *ilaj tabi'lmadi'*, ishkerilewge mira't qi'ldi' («Baxi'tsi'zlar», 56-b). Jasli'q gezin'iz benen ha'zirgi ku'nlerdi sali'sti'ri'p aynalag'a *na'zer taslap* woylani'p ko'rin'iz («Ko'zdin' qarashi'g'i'», 82-b). Qasi'nda woni'n' *til qati'wi'n* ku'tip turg'an Biybigе buri'li'p sarsi'ldi' («Qaraqalpaq qi'zi'», 22-b). Ha'mmen'izge qulli'q, ulli' Xani'mi'z, – dedi axun *qas qaqpay* («Tu'siniksizler», 34-b). Jumagu'l wo'zinin' woqi'wg'a ketiwge *bel baylag'ani'n* qaldi'rmay ayti'p berdi («Qaraqalpaq qi'zi'», 286-b). Jumagu'l i'qlasi' menen *qulaq qoyi'p* tur («Qaraqalpaq qi'zi'», 258-b). Bilmedim, keshigiwine qarag'anda tuti'li'p *tayaq jep* ati'r ma? («Maman biy a'psanasi'», 14-b). Qudag'a shu'kir, usi' ka'rag'a kelip qazaqlardi'n' ja'rdemi menen ja'ne *boy tikledik* («Maman biy a'psanasi'», 24-b). Bi'lay wo'tken wori's sawdagerlerin tutami'z, bi'lay wo'tken Qi'tay, Buxara sawdagerlerine *jambas urami'z* («Maman biy a'psanasi'», 25-b). Shayqi'mi'z, *nan pisire* almay qaytti'q. Xani'mi'z wo'zim bari'wg'a qa'stlenip ati'rman dedi («Maman biy a'psanasi'», 92-b). Da'wletbay biy, yesitken haqi'yqatli'g'i'ni'n' qaltasi'n tu'bine shekem aqtarg'ani'na *pa'nt jep*, keyin ba'sti («Maman biy a'psanasi'», 92-b). Istin' ani'q pitiwajali'qqa keleyin dep turg'ani'nda *tal shaynag'anlari'* da boldi', birazlari' uri'wi'ni'n' ishinde aytqang'a ju'rmeytug'i'n ton' moyi'nlar barli'g'i'na shag'i'ndi' («Maman biy a'psanasi'», 104-b). G'ayi'p xan bul mi'sh-mi'shlardi' shayi'qti'n' jaqti'rmay, shi'damsi'zli'q penen *qabaq shi'ti'p* woti'rg'ani'n ko'rip, «shin'k» yetip ku'ldi («Maman biy a'psanasi'», 131-b). Ha'r qi'yli' kiyimde ju'rip, ha'r qi'yli' tilde so'ylegen sawdagerler wo'z ara *til tabi'si'p*, qalay tu'sinetug'i'nli'g'i', si'rttan qarag'anda jumbaq ko'ringeni bolmasa, ha'mmesi a'kelgen zatlari'n wo'tkerip ati'rg'ani' («Maman biy a'psanasi'», 148-b). Aytuwg'an jasawi'l Murat shayi'q penen qalay a'n'gimelesip, bir-birine ne deskenin, qalay *abay yetkenin* maqtani'sh penen ayti'p, G'ayi'p xang'a qalay barg'ani'n, ayta baslag'anda, jawi'n a'stelep qarg'a aylana basladi' («Maman biy a'psanasi'», 188-b). Izinen qati'q a'kelgen

hayali' biyday ati'zda tolq'ati'p, ati'zda *ko'z jardi'* («Maman biy a'psanasi'», 171-b). Keshke qarasa, yertelew irkilip, ati'na wot ji'ynaydi', ji'n'g'i'llar si'ndi'ri'p i'qti'rma sog'adi' da wotti' gu'rletip jag'i'p qoz yetip, u'stin ko'rpeshelep ko'medi de, ji'lli' jerge bawi'ri'n berip *ko'zgir aladi'* («Maman biy a'psanasi'», 237-b). I'ri'squl biy qabi'l yetip, shayi'q penen *qol ali'sti'* («Maman biy a'psanasi'», 289-b).

3. Tabi's sepligindegi atli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Yeki komponentli frazeologizmlerdin' feyil komponenti tabi's sepligindegi atli'qlardi' basqari'p awi'spali' feyil formasi'nda keledi. Bunda tabi's sepligi jalg'awi' atli'q so'zge tikkeley yamasa tarti'mni'n' u'shinshi bet formasi'nan keyin jalg'anadi'. Mi'sali': Sa'llesinin' man'layi'na qoli'n tuti'p Murat shayi'q *barmag'i'n tisledi*: quwanarli'q xabarlari' bolg'anda ju'risti pa'seytpes y! («Maman biy a'psanasi'», 92-b). G'arri' qansha yepeleklep so'ylegen menen Aydos jibise qoymag'an yedi, woni'n' ne aytpaqshi' bolg'ani'n tu'sinbey *inyin qi'sti'* («Baxi'tsi'zlar», 129-b). A'ne woni'n' usi' qi'lwalari'n jaqti'rmay, aytqan ga'plerin ti'n'lag'anda duyi'm jurt tan'layi'n qaqtı' («Baxi'tsi'zlar», 20-b). Wo'z ara qansha arazlasi'p ju'rse de, izinen u'lken ku'sh shi'qqani'n ko'rip, *kewillerin basti'* («Tu'siniksizler», 167-b). Men wo'zime hay berip, yendi qa'telespew ushi'n *mushi'mdi' tu'yip* tislenetug'i'n yedim («Qaraqalpaqnama», 22-b). Kishi ju'zde xanli'qti' saqlap qali'w niyeti u'stinde ha'mme bir tu'yinge birikse de, «Abi'lxayi'rg'a ja'rdem» degen so'z barli'g'i'ni'n' *basi'n qasi'tti'* («Maman biy a'psanasi'», 299-b). Asi'p-tasi'p, ga' boyi' menen, ga' woyi' menen, ga' wori'nsi'z ha'reketi menen ko'pshilikke u'stemlikke ti'ri'satug'i'n basqa biyler *awi'zlari'n ashpay*, jer menen jeksen boli'p qaldi' («Maman biy a'psanasi'», 154-b). U'sh aydan aslam atli' segbir tarti'p jetken qaraqalpaq yelshilerin qabi'l yetse, ne jaqsi'! Yeger *pisin qurtsa*, woy, quday ko'rsetpegey! («Maman biy a'psanasi'», 164-b).

4. Bari's sepligindegi atli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Bunday frazeologizmlerdin' keyingi komponenti feyil menen, al da'slepki komponenti

bari's sepligidegi atli'qlardan boladi'. Mi'sali': Jaman niyetler *tilge ali'na* berse, jaqsi' yemes («Baxi'tsi'zlar», 201-b). Kemshiligin *betine ayti'p* keyip qoysan', yerten'ine abi'rayi'n'di' ayti'p a'shkara qi'ladi' («Tu'siniksizler», 18-b). Bag'anadan berli so'ylemey turg'an Allayar *tilge keldi* («Maman biy a'psanasi'», 90-b). Sonli'qtan bul jo'ninde qayti'p *tiline baspadi'* («Baxi'tsi'zlar», 68-b). Shayi'q atan'ni'n' *zeynine tiyme*, sadi'q bol, uli'm. Shayqi'mi'z kettik! («Maman biy a'psanasi'», 4-b). Maman woni'n' taslardan wot ushq'i'nlati'p ati'rg'ani'na qarap: «Bul ne degen ku'shli adam!» dep tan'landi'. Maman usi' adamdi' *qolg'a alg'i'si'* keldi («Maman biy a'psanasi'», 6-b). Wol birinshi ku'nnen-aq, iyesine sadi'q xi'zmet yetiwi, ku'shliligi, tapsi'ri'lg'an barli'q islerge uqi'pli'li'g'i' menen tez *ko'zge tu'sip*, dan'g'arasi' Saraydi'n' din iyelerine de jetti («Maman biy a'psanasi'», 8-b). Maman ta'rtip boyi'nsha so'zden uti'lg'ani'n moyi'nlap Kuzma Borodinnin' *ayag'i'na ji'g'i'lmaqshi'* yedi, wo'zin tutti' («Maman biy a'psanasi'», 10-b). Qaraqalpaq ulli' qonaqti' xi'zmeti menen *awzi'na qaratadi'* («Baxi'tsi'zlar», 61-b). Biz heshten'e qi'lmadi'q. Qi'lmaymi'zda. Wori's patshasi'n *to'bemizge ko'teremiz*, – dedi Iri'squl biy birinshi («Maman biy a'psanasi'», 140-b). Ha, ha!! Biydi xan desen' *i'ri'sqi'si'na tebedi*. Woylani'n'i'z. («Maman biy a'psanasi'», 157-b). Qatari'n' *atqa minbey* atqa minbeysen' yeken. Qudayg'a shu'kir («Maman biy a'psanasi'», 42-b). Qay waqi't bolg'ani' na'ma'lim, kelin ti'ni'shlandi', bular da *uyqi'g'a ketti* («Baxi'tsi'zlar», 161-b).

5. Shi'g'i's sepligidegi atli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler.

Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda shi'g'i's sepligidegi atli'q+feyil tu'rindegi feyil ma'nili frazeologizmler ko'plep jumsal'gan. Bunda da'slepki atli'q komponenti shi'g'i's sepliginin' jalg'awlari' menen kelip feyiller menen baylani'sqan. Wolarg'a: kewlinen shi'g'i'w, ko'zden wo'tkeriw, tisinen shi'g'armaw, yesinen tani'w, aqi'ldan adasi'w, yesten shi'g'i'w t.b. frazeologizmlerdi ko'rsetiw mu'mkin. Mi'sallar: Kereginde wo'z jani'n da ayamay dui'm jurtti'n' *kewlinen shi'qqan* adamg'a ko'z ko'ryeki xanni'n' da qa'ha'ri ka'r yetpes yedi

(«Baxi'tsi'zlar», 207-b). Yabi'larg'a qarsi' shabi'wi'lg'a tayarli'qti' ha'r ta'repleme ku'sheytip ati'rg'an qon'i'ratli'lar su'yikli I'ri'squl biyi bolmag'ani' ushi'n tayarli'qti' bir ma'rtebe *ko'zden wo'tkeriwdi* G'ayi'p xannan wo'tindi («Maman biy a'psanasi'», 201-b). Al, yendi bay ag'a, barli'q waqi'yalardi' sizge wo'zim dep ati'rman, *tisin'izden shi'g'arman'i'z* («Qaraqalpaq qi'zi'», 129-b). Awzi'-murni'nan loqsi'p aqqan qandi' shoqi'p ati'rg'an g'arg'alardi'n' du'rlep ushqani'n ko'rip, hawli'qqani'nan ne bolg'ani'na tu'sinbey ja'ne *yesinen tandi'* («Maman biy a'psanasi'», 323-b). Iyeginin' asti'na taqalg'an ken'tanawdi'n' ga'pi *aqi'ldan adasti'ra* jazladi' («Baxi'tsi'zlar», 141-b). Uri'lardi' jazalaw u'stinde inileri menen tari'sqani'n Aydos a'lle qashan *yesten shi'g'ardi'* («Baxi'tsi'zlar», 24-b). Ulli' Maman biy shi'n'g'i'ti'lg'ani'n bilmey-aq «wori's xalqi'», «wori's patshasi'» dew menen *du'nyadan wo'tti* («Baxi'tsi'zlar», 278-b).

Demek, T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda yeki komponentten du'zilgen atli'q+feyl tu'rindegi feyl ma'nili frazeologizmler basqa tu'rdegi frazeologizmlerden anag'urli'm ko'p. Wolardi'n' da'slepki komponenti tarti'm, seplik ha'm ko'plik jalg'awli' atli'qlardan bolsa, keyingi feyl komponenti ko'binese wo'tken ma'ha'l formasi'nda keledi.

6. Kelbetlik + feyl tu'rindegi frazeologizmler. Bunday frazeologizmlerdin' da'slepki komponenti tiykar ha'm do'rendi kelbetliklerden, keyingi komponenti feyllerden boladi'. Wolarg'a: qolli' boli'w, qatti' ketiw, jaqsi' ko'riw, jipsiz baylani'w, bati'l boli'w, basi'm keliw, jek ko'riw, qutli' boli'w frazeologizmlerin ko'rsetiw mu'mkin. Mi'sali': Bilip qoyi'n', bul qaraqalpaqti'n' a'yyemgi atababalari'nda boli'p, son' *bati'l bolg'an* usi'l (T.Qayi'pbergenov). Amanli'q, men Aqbiydaydi' *jaqsi' ko'rip* qaldi'm. Ne deysen'? («Maman biy a'psanasi'», 68-b). ...*qolli' bolg'an* jarli'qti' tawi'p a'kelip yelin quwandi'ratug'i'nday, kewilli ketken jigit ju'da' qapa («Maman biy a'psanasi'», 386-b). Aydos balam, sizlersiz yel – qi'zg'i'ni' tu'wesilgen ku'l, *qatti' kettin'*, keshirim sora («Maman biy a'psanasi'», 465-b). I'rasi'n aytsam, wolardi' men de *jek ko'remen*, biraq u'shewinin' de

abi'rayi' mennen zi'yatli'g'i'n, xali'q wolarg'a ko'p isenetug'i'ni'n ishimde qupi'yalap qali'wg'a haqi'm joq («Baxi'tsi'zlar», 246-b). Soraw ha'mmege qi'zi'q ko'rinip *siltedey ti'ndi'* («Baxi'tsi'zlar», 229-b). Uli'n' *qutli' bolsi'n*, –dedi wol at u'stinen yerinin'kirep («Baxi'tsi'zlar», 149-b). Wo'z da'wirinde wo'tken xanlardi'n' talay wa'delerine *jipsiz baylani'p*, talay sapar pi'shaqsi'z soyi'lg'an biy: –Wa'desine wopali' xanni'n' buyri'g'i' menen wo'liw-a'm i'g'bal, –dep yeki tu'rgelip, yeki woti'rdi' («Baxi'tsi'zlar», 150-b). Degen menen Begis jasli'q qi'li'p, ku'shi *basi'm keldi* («Baxi'tsi'zlar», 239-b).

7. Hal feyil + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler feyil so'zlerdin' wo'zlerinin' qatar keliwinen de jasaladi'. Wolardi'n' da'slepki feyil komponenti ko'binese -i'p/-ip -p, -a, -e, -y qosi'mtali' hal feyillerden boladi'. Mi'sali': A'liy ketiwden Begis penen Mi'rji'q Aydosqa alma-gezek *ali'p topi'ldi'* («Baxi'tsi'zlar»), 28-b). –Biy ag'a! Da'wletnazar! Qi'rmandi' masaqshi'lar *talap ketti!*... («Baxi'tsi'zlar», 182-b). So'ytip bul wog'an ulli' si'ltaw boli'p wo'ksheni sol ko'tergennen bul u'yg'e qa'demin *izep baspadi'* (T.Qayi'pbergenov). Yesik-to'rli jerden nayza siltese, da'l tiygizedi, adamdi' *sespey qati'radi'* («Maman biy a'psanasi'», 50-b). Pay, zan'g'ar, iygilikli istin' beline tepti-da'! –dep A'liy *ku'yip-pisip*, ishtegilerge belgi ushi'n jo'teldi («Baxi'tsi'zlar», 56-b). Aydos *qi'zi'p ketip* wo'zin xanlarg'a ten'gerip qa'te islegenin tu'sindi, biraq jen'islik bergisi kelmey, du'zetiwge uri'ndi' («Baxi'tsi'zlar», 65-b). Woni'n' menen za'n'g'i ten'lestirip kiyati'rg'an tori' atli' –man'g'i't Wori'nbay biy. Eldin' Si'rdarya jag'alari'nan posatug'i'ni'n aldi'n sezip ko'shken Ubaydulla biy degennin' jalg'i'z zu'riyati'. Bizin' Aydosqa *pi'sqi'ri'p qaramaydi'* («Baxi'tsi'zlar», 51-b).

8. Sanli'q + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nan ji'ynalg'an materiallar yeki komponentli feyil ma'nili sanli'q+feyil tu'rindegi frazeologizmlerdin' ju'da' az sanda ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetti. Wolarg'a: bir bu'yirlew, yeki so'ylew, toqsan tolg'ani'w

frazeologizmlerin kirgiziwge boladi'. Mi'sali': Keleshekte *bir bu'yirlep* ketpewi ushi'n ha'r uri'wdi'n' ati'nan da ant jazasi'z (T.Qayi'pbergenov). Xali'q woni'n' *yeki so'ylegenin* yesitpegen yedi (T.Qayi'pbergenov).

9. Ra'wish + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Shi'g'armalarda yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmlerdin' qurami'nda ra'wishlerdin' feyiller menen dizbeklesiwinen jasalg'an tu'rleri wonsha ko'p yemes. Wolarg'a: aldi'na keliw, qaralay wo'shiw, gellen'lep ju'riw, u'stinen shi'g'i'w, to'besine ko'teriw, pa'sine qayti'w, alg'a basi'w si'yaqli' frazeologizmlerin mi'sal yetip ko'rsetsek boladi'. Mi'sali': Aydos wo'zgeler aldi'nda alawi'zli'q ko'rsetpew maqsetinde g'arri'ni' *aldi'na saldi'* («Baxi'tsi'zlar», 75-b). Shabazi'm, nege shi'rayi'n' *qaralay wo'ship* ketken? («Baxi'tsi'zlar», 88-b). Aydosti'n' izgilerge «tez-tez!» degen dawi'si' yesitilip, la'shker gu'w *alg'a basti'*, qon'i'ratli'larda qali'spay «alla» lap at qamshi'ladi' («Baxi'tsi'zlar», 237-b). Wori'nbaydi'n' dombay ju'zi talaqqa do'nip, do'n'gelek ko'zlerin qi'pi'li'qlati'p-qi'pi'li'qlati'p jiberdi de, birden *pa'sine qaytti'* («Baxi'tsi'zlar», 272-b).

10. Yeliklewish + feyil tu'rindegi frazeologizmler. Bulardi'n' da'slepki komponenti yeliklewishlerden, al keyingi komponenti feyiller arqali' jasalg'an: ta'p beriw, zi'p beriw, i'm qag'i'w, qi'lt yetpew, i'n'q etpew, mi'n'q yetpew, lal boli'w, gu'm boli'w ha'm t.b. Mi'sali': I'lashi'qqa awi'r bult tu'sip ketkendey, adamlar bir demge shekem birin-biri ko'rmey, *lal boli'sti'* («Maman biy a'psanasi'», 463-b). Qumar bu'gilgen qa'ddinen u'lken qaynag'asi'ni'n' qarasi' sho'kkenshe *qi'lt yetpedi* («Baxi'tsi'zlar»), 113-b). Wol kisinin' qaltasi'na tiymesen', janbasi'nan yet kesip alsan'-a'm *mi'n'q yetpeydi* («Baxi'tsi'zlar», 123-b).

Demek, yeki komponentli feyil ma'nili frazeologizmler tilimizdin' frazeologiyali'q qurami'nda u'sh ha'm ko'p komponentli frazeologizmlerge qarag'anda anag'urli'm ko'p. Bunday tu'rdegi frazeologizmler T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda da wo'nimli jumsal'g'an. Ji'ynalg'an

materiallar wolardi'n' atli'q+feyl, kelbetlik+feyl, sanli'q+feyl, hal feyl+feyl, ra'wish+feyl, yeliklewish+feyl tu'rindagi so'z shaqaplari'nan jasalatug'i'nli'g'i'n ko'rsetti. Bularda keyingi komponent ha'r qi'yli' ha'reket-halatti' bildiriwshi jay feyllerden bolsa, al da'slepki komponenti bolsa atli'q ha'm basqa da so'z shaqaplari' arqali' an'lati'lg'an. Wolardi' grammatikali'q jaqtan baylani'sti'ri'wda tarti'm, seplik ha'm betlik jalg'awlari' ayri'qsha xi'zmet atqaradi'.

3.2. U'sh komponentli feyl ma'nili frazeologizmler

Jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov shi'g'armlari'nda u'sh komponentten turatug'i'n feyl ma'nili frazeologizmler ko'plep ushi'rasadi'. U'sh komponentli feyl ma'nili frazeologizmler de grammatikali'q jaqtan ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'ni'n' dizbeklesiwinen jasalg'an. Wolardi'n' jasali'w jollari'n, grammatikali'q formaları'n ani'qlaw maqsetinde u'sh komponentli feyl ma'nili frazeologizmlerdi to'mendegi modellerge aji'rati'p qaradi'q:

1. Atli'q+atli'q+feyl tu'rindagi feyl ma'nili frazeologizmler. Bunday tu'rdegi feyl ma'nili frazeologizmler jazi'wshi' shi'g'armalari'nda wo'nimli qollani'lg'an. Wolardi'n' da'slepki komponentleri seplik, tarti'm jalg'awli' atli'qlardan, keyingi komponenti feyl so'z shaqabi'nan jasalg'an. Wolarg'a shi'g'armalari'nan to'mendegi frazeologizmlerdi ko'rsetiw mu'mkin: ju'zine qan juwi'ri'w, jani' ko'zine ko'riniw, ko'zinin' woti'n ali'w, ko'z jas to'giw, ayaqqa bas uri'w, awzi'na ku'shi jetpew, tilinin' suwi'n sori'w, awzi'na qum quyi'li'w, awzi'ni'n' suwi' quri'w, basi' tasqa tiyiw, basi'ni'n' g'ami'n jew, basi'na is tu'siw, jan-iymani' qalmaw, jarasi'na duz sebiw, ju'zinde qan qalmaw, murni'n balta shappaw, ko'zine may pitiw, kindik qani' tami'w, murni'na samal eniw, si'ni'qqa si'ltaw tabi'w, qoli' iske barmaw, awzi'na i'lay si'ypaw ha'm t.b. Mi'sali': Maman kewlinde di'q saqlamay, wo'zi shaqi'rti'wshi' boli'p kelgeni ushi'n ba, Yesengeldinin' *ju'zine qan juwi'rdi'* («Maman biy a'psanasi'», 125-b). Izbasar bahadi'rlardi' arbag'a baylati'p, *ko'zinin' woti'n ali'p*, ahidnama tayarlatqan deydi («Maman biy a'psanasi'», 129-b). Xanni'n' *jani' ko'zine*

ko'rinip, jandalbasali'qtag'i' ilajsi'z wa'desi yekenine hesh kim baha bermedi («Maman biy a'psanasi'», 316-b). Du'nyada awi'r ju'k kisilerdin' *ko'z jas to'kkenin* ko're beriw yeken («Maman biy a'psanasi'», 12-b). –Awa, ma'spiz. Ba'ha'rge shekem *murni'mi'zdi' balta kespeydi* («Maman biy a'psanasi'», 246-b). G'arri' qati'nek g'ana ara-tura xabar ali'p, uyqi'radag'i' perige tan'lani'p, *tilinin' suwi'n sori'p* ketedi («Maman biy a'psanasi'», 257-b). Qa'pelimde *awzi'n'a sho'p wo'lshetip* alma («Tu'siniksizler», 49-b). Yeriksizlikten yerinin' *ko'zine sho'p salg'ani'* ushi'n wo'liwdi de woylag'an yedi («Maman biy a'psanasi'», 242-b). Bilesen' be, arqa su'yegen Xiywa xani'n' tas diywal yemes, ma'yektin' qabi'rshag'i'. *Awzi'n'a i'lay si'ypalaydi'* («Baxi'tsi'zlar», 169-b).

2. Atli'q+kelbetlik+feyl yaki **kelbetlik+atli'q+feyl** tu'rindagi feyl ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler qurami'ndagi' atli'qlar seplik, tarti'm qosi'mtalari' menen, kelbetlikler tiykar ha'm do'rendi tu'rinde, al son'g'i' feyl komponenti wo'tken, ha'zirgi ha'm keler ma'ha'l formasi'nda qollani'ladi'. Bunday feyl ma'nili frazeologizmler shi'g'armalarda ko'plep qollani'lg'an. Mi'sali': Maman a'kesinin' za'n'gisine man'layi'n tiygizip su'yip, iyilgen ku'yinde shayi'qti'n' izde kiyati'rg'an at qosshi'si' da wo'tip ketkenshe, ushi'nan si'ng'an qazi'qtay bu'giliwi menen qos atli' *ko'zden g'ayi'p bolg'ansha* turdi' («Maman biy a'psanasi'», 4-b). Jumagu'l woni'n' so'zlerine isenbey ken' jazi'q man'layi' ji'yi'ri'li'p *jawatug'i'n bulttay tu'nerdi* («Qaraqalpaq qi'zi'», 424-b). Abayladi'n' ba, Dospan? –dedi Aydos *suwi'q demin ali'p* («Baxi'tsi'zlar», 89-b). Bir tu'yenin' qos o'rkeshindey jup wotaw ali'stan-aq *ko'zlerine wottay basi'ldi'* («Baxi'tsi'zlar», 113-b). Ashi'wshaq, qa'ha'rli xan qol asti'nda wo'zinen uri'qsatsi'z at kisnese, wa'zirleri menen a'skerbasi'lardi'n' *ishkenin qaraqan qi'ladi'* («Baxi'tsi'zlar», 25-b).

3. Sanli'q+atli'q+feyl yaki **atli'q+sanli'q feyl** tu'rindagi feyl ma'nili frazeologizmler. Mi'sali': Ja'ne bir xabardan Petr u'shinshinin' Prussiya menen kelisimge kelip wori's la'shkerlerinin' jen'isin *bir pulg'a shi'g'arg'ani'n*

yetitkende, buri'n bolmag'an da'rejede nali'ndi' («Maman biy a'psanasi'», 331-b). ...shin'kildisi Sanemnini' *jeti ju'yesinen wo'tip*, i'rg'i'p-aq turdi' (T.Qayi'pbergenov). Sonli'qtan ba, «ba'ha'r!» degende «a'h!» dep, ya wo'kinishli, ya quwani'shli' ku'nin yeslep, *jambasi'na bir urmaytug'i'n* insan bar ma du'nyada? («Maman biy a'psanasi'», 147-b). Pu'tkil yeldi titiretip tik ayaqqa turg'i'zg'an waqi'yani'n' sebepkeri yeki ag'asi' bolg'ani'na Mi'rji'qti'n' *jeti nasi'ri' bu'gilip*, worni'na shegelengendey bir maydan lali' shi'qti' («Baxi'tsi'zlar», 223-b). Wori'nbay narazi'li'q penen *qoli'n bir siltep*, izine aylandi', no'kerleri u'nsiz yerdi («Baxi'tsi'zlar», 223-b). Aydosti'n' tuti'p beriwinen qa'wiplenip, *bir qi'si'm boli'p* ju'rgen Qabi'ldi'n' boyi' jep-jen'il boldi' («Baxi'tsi'zlar», 74-b).

4. Atli'q+yeliklewish+feyl yoki **yeliklewish+feyl** tu'rindagi feyl ma'nili frazeologizmler. Bunday u'sh komponentli frazeologizmlerdin' da'slepki komponentleri atli'q+yeliklewish tu'rinde yamasa jup ha'm ta'kirar tu'rindagi yeliklewishlardin' feyller menen dizbeklesiwi arqali' jasaladi'. Mi'sali': Maman, Murat shayi'qti'n' balalari' menen kitap woqi'si'p woti'r yedi. *Qulag'i' yerben' yetip*, jem ko'rgen qarshi'g'aday a'lle qayda talpi'ndi' («Maman biy a'psanasi'», 95-b). Muxammedjan bek bolsa jaw ta'repke, ga' yo'z no'kerlerinin' ha'reketlerine alma-gezek ko'z taslap ati'wg'a buyri'q beriwge qolayli' payt ku'tip, *shi'r-pi'ri' shi'g'i'p* turi'pti' («Baxi'tsi'zlar», 265-b). A'kesi bir gezde dalag'a shi'qsa, at jemin jep boli'p basi'ndag'i' dorbani' tu'siriw ushi'n na'lli ayag'i' menen dorbani' ti'rnay berip, *dal-dal qi'li'p* ji'rti'p taslapti' («Qaraqallpaqnama», 167-b). U'lken biydi bu'ytedi dep woylamag'anlardi'n' *an'-tan'i' shi'g'i'p* qarasi'p, woni'n' irkinishsiz tabanlap, alg'a wo'n'n-menlep barati'rg'ani'n ko'rди («Maman biy a'psanasi'», 372-b). U'y iyesi ushi'n bul ha'reketler ju'da' naqolay yedi, lyekin islendi. Miymanlardi'n' *ar-sari' shi'qti'* («Maman biy a'psanasi'», 158-b). ... shu'tik shi'rani' jag'i'p yedi, g'arri'ni'n'

qoyni'nan belsaptay bir ji'lanni'n' ji'li'si'p barati'rg'ani'n ko'zi shaldi', *ju'regi suw etti* («Baxi'tsi'zlar», 41-b).

5. Atli'q+hal feyil+feyl tu'rindagi feyil ma'nili frazeologizmler. Bunday tu'rdegil frazeologizmlerdin' da'slepki komponenti atli'qlardan, al son'g'i' komponentleri hal feyil ha'm feyillerden boladi'. Mi'sali': Aydos buni' ko'rip a'bden *tili gu'rmelmey qaldi'* («Baxi'tsi'zlar», 300-b). ...biyshara *kisige qaray almay* qaymi'g'i'p, qoli'n betine tuta berdi (T.Qayi'pbergenov). So'nbey ne qi'lsi'n, xali'qti' jari'lqay qoyatug'i'n ya quday, ya xan ba, aqi'r son'i' *basi'n ali'p qashti'* («Maman biy a'psanasi'», 360-b). Yesengeldi biy *woti'ni'n' wo're janbaytug'i'ni'n* tu'sindi («Maman biy a'psanasi'», 417-b). Bular uri'lar. Ko'ringenge *awzi'na kelgenin ayti'p*, ku'ydirip kiyati'r («Baxi'tsi'zlar», 3-b).

6. Atli'q+ra'wish+feyl yaki **ra'wish+atli'q+feyl** tu'rindagi feyil ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler tilimizdin' frazeologiyali'q qurami'nda ju'da' az ushi'rasadi'. Wolarg'a: aqlay quda boli'w, beti berman qaraw, shashi' tikke turi'w, ju'zi to'men qaraw, ku'nin ko'p ko'riw, si'rti'nan ton pishiw ha'm tag'i' basqa frazeologizmlerin ko'rsetiwge boladi'. Mi'sali': Jigittin' woynaqshi'g'an ko'zleri da'lme-da'l kelip qalg'an payi'tta birden *basi'n to'men aldi'* («Baxi'tsi'zlar», 291-b). To'rebaydi'n' qup-quw ju'zinen shi'g'i'p *beti berman qarag'an* aqshamda buni'n' da ju'zine qan juwi'rdi' (T.Qayi'pbergenov).

7. Atli'q+tirkewish+feyl tu'rindagi feyil ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ju'da' az jumsalg'an. Wolarg'a: qanati'ni'n' asti'na ali'w, ko'zi menen sholi'w, qulag'i'na shekem qi'zari'w, tu'sigine deyin tu'sirmew ha'm t.b. frazeologizmlerdi ko'rsetsek boladi'. Mi'sali': Aydos usi'lay derin dese de, wo'tirik ayti'p salg'ani' ushi'n *qulag'i'na shekem qi'zardi'* («Baxi'tsi'zlar», 56-b). ...bir qaptaldan kiyati'rg'an Timofeev penen Nikiforovti' ko'zi shali'p, so'zleri *tilinin' ushi'nda qaldi'* («Baxi'tsi'zlar», 122-b).

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' u'sh komponentli feyil ma'nili frazeologizmler du'zilisi jag'i'nan bir neshe so'zlerdin' dizbeginen jasalg'ani' menen bir

leksikali'q ma'ni an'latadi'. Sintaksislik jaqtan bir ga'p ag'zasi'ni'n' xi'zmetin atqaradi'.

3.3. Ko'p komponentli feyil ma'nili frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi feyil ma'nili frazeologizmler arasi'nda to'rt ha'm wonnan da ko'p komponentten turatug'i'n frazeologizmler de bar. Bunday tu'rdegi frazeologizmler yeki ha'm u'sh komponentli frazeologizmlerge qarag'anda az ushi'raydi'. Biz izertlew jumi'si'mi'zda wolardi' ko'p komponentli frazeologizmler dep atag'andi' maqul ko'rdik. Biz T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an ko'p komponentli feyil ma'nili frazeologizmlerdi morfologiyali'q du'zilisine qaray to'mendegidey modellerge aji'rati'p qaradi'q:

1. Atli'q+atli'q+feyl yamasa atli'q+kelbetlik+feyl tu'rindegi feyil ma'nili frazeologizmler: ko'zleri tas to'besine shi'g'i'w, jer menen jeksen etiw, ayag'i'na jip tag'i'p woynaw, jan-ynine wot tu'siw, ga'ptin' pos gellesin ayti'w, to'be shashi' tik turi'w, ashi'wi' murnini'n' ushi'na shi'g'i'w, ana su'ti awzi'na keliw h.t.b. Mi'sali': Al Aleksandr kelgeli, a'sirese wol Turi'mbettikine qoni's basqali' Du'ysenbaydi'n' *jan-ynine wot tu'sti* («Qaraqalpaq qi'zi'», 375-b). Ne bir rehimsizleri bar yedi. Yeslesem, *to'be shashi'm tik turadi'*, tislerimdi g'ashi'rlataman («Maman biy a'psanasi'», 349-b). Xiywali' shabarmandi' wo'li ko'rgen de Qabi'ldi'n' *ko'zleri uyasi'nan shi'g'a jazlag'an* yedi, yele qa'ddine tu'sken joq («Baxi'tsi'zlar», 69-b). Qi'zdi'n' do'n'gelek *ko'zleri tas to'besine shi'g'i'p*, qorqi'p wa'zirge qalsha qarap turi'p aldi' («Maman biy a'psanasi'», 256-b). Na'letiy Xiywa xani'ni'n' isi yerikse *ayag'i'na jip tag'i'p woynaytug'i'ni'*, ash bolsa yel talatug'i'ni', basi'na mu'shkil is tu'sse, jawi'na qalqan qi'latug'i'ni' go'dek Aydos («Baxi'tsi'zlar», 112-b). Asi'p-tasi'p, ga' boyi' menen, ga' woyi' menen, ga' wori'nsi'z ha'reketi menen ko'pshilikke u'stemlikke ti'ri'satug'i'n basqa biyler awi'zlari'n ashpay, *jer menen jeksen boli'p* qaldi' («Maman biy a'psanasi'», 154-b).

2. Sanli'q+atli'q+atli'q+feyl yamasa atli'q+sanli'q+feyl tu'rindegil feyl ma'nili frazeologizmler. Mi'sali': To'menshik, *yeki ko'zi to'rt boli'p* ya to'rkininen xabar bilmey, ya tu'sken yelati'nan ten' qurbi' tappay ishi da'rtke toli'p ju'rgen bolmasi'n (T.Qayi'pbergenov). Yesengeldi ku'tip turmay yentige bosag'adan atlap, so'yley almay *yeki iyninen dem ali'p*, biraz turg'annan keyin tilge keldi («Baxi'tsi'zlar», 270-b). Tapqanlari'n wo'zinen zorlarg'a aldi'ri'p, *yeki barmag'i'n murni'na ti'g'i'p* bos qayti'wshi'larda boli'p turdi' («Maman biy a'psanasi'», 269-b). Dospan yendi woyg'a shu'mdi: «*Won yekiden bir gu'li ashi'lmag'an* qi'zdi' qalay wo'ltiriw mu'mkin! Biybaba sorag'anda heshten'e aytpadi'» –dep qoya salg'anda ne bolar yedi? («Baxi'tsi'zlar», 171-b). Sum xabar adamlarg'a *ti'shqan tesigin mi'n' ten'ge qi'li'p*, yesikten du'rkirese shi'qti' («Baxi'tsi'zlar», 106-b).

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari'nda qollani'lg'an feyl ma'nili frazeologizmler morfologiyali'q jaqtan ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'ni'n' dizbeklesiwinen jasalg'an. Biz wolardi' qurami' boyi'nsha yeki, u'sh ha'm ko'p komponentli frazeologizmlerge aji'rati'p, komponentlerin baylani'sti'ri'wshi' grammatikali'q qurallardi' u'yrendik. Ji'ynalg'an materiallar wolardi'n' atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish, hal feyl, kelbetlik feyl, tirkewish ha'm yeliklewish so'z shaqaplari'ni'n' feyller menen dizbeklesiwinen jasalg'anli'g'i'n ko'rsetti. Bunday feyl ma'nili frazeologizmlerdin' keyingi komponenti ha'r qi'yli' ha'reket-halatti' bildiriwshi jay feyllerden, al da'slepki komponentleri bolsa atli'q ha'm basqa da so'z shaqaplari' arqali' an'lati'lg'an. Wolardi'n' qurami'ndag'i' leksemalardi' grammatikali'q jaqtan baylani'sti'ri'wda tarti'm, seplik, betlik jalg'awlari' ha'm ko'mekshi so'zler ayri'qsha xi'zmet atqaradi'. Demek, jazi'wshi' T.Qayi'pbergenovti'n' shi'g'armalari' tilindegi feyl ma'nili frazeologizmlerdin' grammatikali'q quri'li'si'n, jasali'w jollari'n ha'm ma'nilik wo'zgesheliklerin ani'qlaw, ga'pte basqa so'zler menen baylani'si'w

jollari'n arnawli' tu'rde u'yreniw ha'zirgi qaraqalpaq til bilimi ushi'n wog'ada a'hmiyetli.

Juwmaqlaw

Ko'rkem shi'g'armalarda frazeologiyali'q so'z dizbekleri ha'r bir tildin' so'z bayli'g'i'n, tariyxi'n sa'wlelendiretug'i'n tiykarg'i' leksikali'q birliklerden biri boli'p, jazi'wshi' T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaqnama» roman-esses, «Qaraqalpaq qi'zi» romani' ha'm «Qaraqalpaq da'stani» trilogiyasi'nda bul ayqi'n ko'rinedi. Bul shi'g'armalar qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyxi' menen ti'g'i'z baylani'sli' boli'p, jazi'wshi' wonda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen sheberlik penen paydalang'anli'g'i'n ko'remiz.

Shi'g'armalarda qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri qaharman xarakteri menen psixologiyasi'n ashi'p beriwde, xalqi'mi'zdi'n' milliy wo'zgesheliklerin, u'rp-a'detin, da'stu'rlerin sa'wlelendiriwde ken' qollani'lg'an. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' an'latatug'i'n ma'nileri qurami'ndag'i' jeke so'zlerdin' sol pu'tin ma'nige qatnasi', baylani'si' boyi'nsha ha'r tu'rli boli'p keledi. Mine, usi' jag'daydi' yesapqa ali'p, wolardi' ayi'ri'm toparlarg'a aji'rati'w frazeologiyali'q so'z dizbeklerin teren'irek u'yreniw ushi'n u'lken a'hmiyetke iye.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' jeke so'zler wo'zlerinin' da'slepki ma'nilerin joyti'wi' da mu'mkin. Ma'selen, sirkesi suw ko'termew frazeologizmi «jaqti'rmaw», ko'zine sho'p sali'w frazeologizmi «aldaw, opasi'zli'q yetiw», murni'n balta shappaw frazeologizmi «ku'sheyiw, bayi'w, ha'r ta'repleme jetisiw» ma'nilerin bildiredi. Al ayi'ri'm frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' jeke so'zlerdin' ma'nileri saqlani'wi' da mu'mkin. Ma'selen, qabaq u'yi'w, ko'z taslaw, qulaq tu'riw, ko'z jumi'w ha'm t.b.

Frazeologizmlerdin' semantikali'q ha'm ekvivalentlik qurami' boyi'nsha wo'zgesheligi – til biliminde w klassifikaciyalaw, ayi'ri'm tu'rlerin tiplik belgilerine qaray ani'qlaw qi'yi'n ma'selelerden biri. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha klassifikaciyalaw usi' bu'gingi ku'nge shekem ha'r qi'yli'. Frazeologizmlerdin' quri'li'si'n genetikali'q, ma'nilik,

stillik ha'm qollani'li'w wo'zgesheliklerin ani'qlaw til biliminin' yen' qi'yi'n ha'm qospali' ma'selelerinen yesaplanadi'.

Biz o'zimizdin' «T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmler» dep atalatug'i'n dissertatsiyali'q jumi'si'mi'zda jazi'wshi' shi'g'armalari' tilinde jumsal'g'an feyil ma'nili frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ani'qlawdi' aldi'mi'zg'a maqset yetip qoydi'q. Jumi's u'sh bapdan ibarat. Dissertatsiyani'n' kirisiw bo'liminde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qaraqalpaq tili so'zlik qurami'nda tutatug'i'n worni' uli'wma ha'm tu'rkiy tillerde frazeologizmlerdi izertlew din' jag'daylari', wolardi' klassifikatsiyalaw prinsipleri so'z yetildi.

Jumi'sti'n' birinshi babi' «T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmler din' leksika-semantikali'q tu'rleri» dep atali'p, bunda jazi'wshi' shi'g'armalari' tilinde jumsal'g'an feyil ma'nili frazeologizmler din' leksika-semantikali'q tu'rlerin, wolardi'n' bir-birinen ayi'rmashi'li'q belgilerin mi'sallar menen ani'qlawg'a umti'ldi'q.

Frazeologizmler din' qurami'ndag'i' komponentlerinin' semantikali'q birigiwshiligi, wolardi'n' pu'tin ma'nige qaysi' da'rejede qatnasatug'i'ni'n yesapqa ala woti'ri'p, usi' sistemada ayi'ri'm-ayi'ri'm tiplesken toparlardi' aji'rati'w prinsipi ani'qlanadi'. Bul ma'seleni sheshiw ushi'n belgili tyurkologlardi'n', frazeologiya ma'sele si menen shug'i'llani'p ati'rg'an tilshi-ilimpazlardi'n' pikirleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Son'g'i' waqi'tlari' uli'wma tyurkologiyada frazeologizmlerdi semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha u'lken u'sh toparg'a bo'lip klassifikatsiya jasali'p ju'r. Biz de usi' klassifikatsiya boyi'nsha jazi'wshi' shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdi semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha u'sh toparg'a bo'lip u'yrendik.

1. Frazeologiyali'q wo'tlesiw;
2. Frazeologiyali'q birlik;

3. Frazeologiyali'q dizbek.

Birinshi bo'limde frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' frazeologiyali'q so'z dizbekleri sistemasi'ndag'i' yen' qospali' tu'ri yekenligi shi'g'armadan ali'ng'an mi'sallar menen da'liyillendi. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' tek wo'zinen ta'n bolg'an qa'siyetleri ani'qlandi'. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' yen' tiykarg'i' belgisi wolardi'n' semantikali'q pu'tin ma'nisinin' hesh qanday komponentlerinin' jeke ma'nilerinen kelip shi'qpaytug'i'nli'g'i' dep juwmaq shi'g'ari'ldi'.

Yekinshi bo'limde frazeologiyali'q birliklerdin' frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge usas ta'repi wolardi'n' komponentlerinin' turaqli'li'g'i', worni', semantikali'q ekspressivliligi, shi'g'armalardan ali'ng'an mi'sallar arqali' analizlendi. Frazeologiyali'q birlikler wo'tlesiwlerge qarag'anda semantikali'q baylani'si' ko'z-qarasi'nan pu'tin ma'nige qatnasi' biraz jen'il. Mi'sali': jag'i'ni'n' etin jew degen frazeologizmin ali'p qarayi'q. Bul frazeologiyali'q birlik «azi'w» degen mag'anani' bildirip wolardi'n' qurami'ndag'i' ayi'ri'm komponentler uli'wma pu'tin ma'nige jaqi'n keledi. Bul frazeologiyali'q birliklerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligi.

U'shinshi bo'limde frazeologiyali'q dizbeklerge toqatadi'q. Bular qurami'ndag'i' komponentlerinin' leksikali'q ma'nileri ayqi'n birigip bari'p pu'tin ma'nini an'latatug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinin' bir tipi. Frazeologiyali'q dizbeklerde de qosi'msha ma'nilik boyawlar seziledi. Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bul tu'ri de ju'da' ko'p ushi'rasadi'.

Jumi'sti'n' yekinshi babi' «T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' semantikali'q wo'zgeshelikleri» dep ataladi'. Bul bapta jazi'wshi' shi'g'armalari'nda qollani'lg'an feyil ma'nili frazeologizmlerdi ma'nileri boyi'nsha toparlarg'a bo'lip qaradi'q. Feyil ma'nili frazeologizmler semantikali'q jaqtan quwani'w, shadlani'w, ashi'wlani'w, qorqi'w, qapa boli'w, qi'ynali'w, uyali'w, albi'raw ha'm t.b. ma'nilerde jumsali'w ma'nilerinde

jumsaladi'. Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda bunday frazeologizmler qaharmanlardi'n' psixologiyali'q tol'g'ani'slari'n ko'rkem yetip jetkeriwde wori'nli' tu'rde tan'lap ali'ng'an. Xali'q danali'g'i'na suwg'ari'lg'an til marjanlari'n jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov wo'z woy yeleginen wo'tkerip, sheberlik penen paydalang'an. Jazi'wshi' qaharmanlardi'n' si'rtqi' portreti menen qatar jan du'nyasi'n, minez-qulqi'n, isenimin, du'nyag'a ko'z-qarasi'n, psixologiyali'q ku'yinishi-su'yinishlerin, ruwx'i'y keshirmelerin su'wretlewde frazeologizmlerdi sheberlik penen tan'lap paydalang'an. Ko'rkem shi'g'armadag'i' sezimge ta'sir yetetug'i'n so'zlerdin' ba'ri de shi'g'armani'n' uli'wma ekspressivlik u'nlesligin ku'sheytedi, emocionalli'q boyawi'n ko'beytedi, ku'shli sezim ta'sirin payda yetedi. Demek, ko'rkem shi'g'arma tilinde frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ha'm ma'nilerin arnawli' izertlew ko'rkem so'z sheberlerinin' xali'q tilinde tayar til qurallari'n, til bayli'qlari'n ja'ne de sheberlep paydalani'w usi'li'n ashi'p beredi.

Jumi'sti'n' u'shinshi babi' «T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari'ndag'i' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' komponentlik qurami'» dep atali'p, bunda jazi'wshi' shi'g'armalari' tilinde jumsalg'an feyil ma'nili frazeologizmler quri'li'si' jag'i'nan yeki, u'sh ha'm ko'p komponentli frazeologizmlerge aji'rati'p komponentlerin baylani'sti'ri'wshi' grammatikali'q qurallardi' u'yrendik. Frazeologizmlerdi bunday etip klassifikatsiyalawda wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zlerdin' sani'na itabar berildi, yag'ni'y, wolardi'n' ta'biyati' jag'i'nan neshe so'zden jasalg'anli'g'i' ani'qlandi'.

Ji'ynalg'an materiallar wolardi'n' atli'q, kelbetlik, sanli'q, ra'wish, hal feyil, kelbetlik feyil, tirkewish ha'm yeliklewish so'z shaqaplari'ni'n' feyiller menen dizbeklesiwinen jasalg'anli'g'i'n ko'rsetti. Bunday feyil ma'nili frazeologizmlerdin' keyingi komponenti ha'r qi'yli' ha'reket-halatti' bildiriwshi jay feyillerden, al da'slepki komponentleri bolsa atli'q ha'm basqa da so'z shaqaplari' arqali' an'lati'lg'an. Wolardi'n' qurami'ndag'i' leksemalardi'

grammatikali'q jaqtan baylani'sti'ri'wda tarti'm, seplik, betlik jalg'awlari' ha'm ko'mekshi so'zler ayri'qsha xi'zmet atqaradi'.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, jazi'wshi' T.Qayi'pbergenov shi'g'armalari' tilinde jumsalq'an feyil ma'nili frazeologizmler obraz jasaw, personaj tiline sa'ykes minezleme beriw, waqi'ya-ha'diyse yamasa halatti' ko'rkem obrazli', wo'tkir y ko'rsetiwde duri's tan'lap qollani'li'p, wol arqali' ayti'lajaq pikir ha'r ta'repleme ani'q ha'm ko'rkem yetip berilgen.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. –Ташкент: "Ўзбекистон". 2008, 82-83-бб.
2. Аханов К. Тил билимине кириспе. Алматы, 1962, 103-б.
3. Абдурахимов М. Қисқача ўзбекча-русча фразеологик луғат. Тошкент, 1980.
4. Абдуллаев Ш. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол.фан. ном. ...дис. Автореф. –Тошкент, 2006. – 21 б.
5. Айназарова Г.Б. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер: Филол.илим. кан. ... дис. – Нөкис, 2000. 161-б.
6. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол.фан. ном. ...дис. Автореф. – Тошкент, 2008. – 22 б.
7. Ёбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: Фан, 2006, 177б.
8. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, 87-б.
9. Баскаков Н.А. Состав лексика кракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравительной грамматике тюркских языков. ч, IV. Лексика. –М. 1962.
10. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тили. –Нөкис, 1968.
11. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.
12. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 182-б.
13. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.

14. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклерінде санлықлар. Вестник, ККФАНУзССР 1968 г, № 3.
15. Бозорбоев К. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол.фан. ном. ...дис. Автореф. – Тошкент, 2001. – 25 б.
16. Болғанбаев Ә. Қазақ тилинің лексикологиясы. Алма-Ата, 1988.
17. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 186 б.
18. Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведениях. Минск. 1953.
19. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985.
20. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика, МГУ, 1954, 148-б.
21. Ҳакимов Қ.М. Ўзбек тилида содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлари. Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1993. – 121б.
22. Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын, АКД, Самарканд, 1959, 18б.
23. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Тошкент, 1977. – 24 с.
24. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. –160 с.
25. Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986. – 310 с.
26. Жуков В.П., Жуков А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка. Москва, 1989.
27. Кеңесбаев С.К.Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 589-621-блер.

28. Каххарова Х. Фразеология Абдуллы Кадыры: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Тошкент, 1985. – 23 с.
29. Кучкарбаев И. Фразеологические новаторство Абдулла Каххара. Автореферат кан. дисс. Ташкент, 1965.
30. Кожаметова Х. Фразеологизмлердин көркем әдебиетте қолданылыўы. – Алматы, 1972. 22-24-бб.
31. Қудиярова Ш.Т. Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндеги сөзлердин лексика-семантикалық өзгешеликлери. Фил. илим. канд. ...дис. –Нөкис. 2006. 84-б.
32. Манасбаев Д. Некоторые особенности языка поэзии С.Муханова «Материалы конференции по казахской и русской филологии. Алма-Ата, 1962.
33. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари: Филол. фан. д-ри. ... дис. Автореф. – Тошкент, 2000. – 56 б.
34. Маматов А. Ҳозирги замон ўзбек тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент: ЎзФА, Тилшунослик ин-ти., 1991. – 274 б.
35. Мухамадиев М. Фразеологические синонимы и антонимы в произведениях Шарифа Камала. «Труды по татарскому языку и литературе». Кн. 2. Казань, 1963.
36. Мирзоқулов С. Қариндош тиллардан таржима асарлар тилининг лексик-семантик тадқиқи (Т.Қосимбековнинг «Синган қилич» романи таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. ... дис. Автореф. – Тошкент, 2000. -27б.
37. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. ФАН, Ташкент, 1972.
38. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармалары тили. – Нөкис, 1995-ж.

39. Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведения Хаида Алимджана. АКД, Ташкент, 1953. 19 б.
40. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955.
41. Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современном узбекском языке // Вопросы фразеологии: Труды СамГУ. Новая серия. – Самарканд, 1961. Вып. № 106. – С. 86-98.
42. Рахматуллаев Ш. Нуткимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. – 59 б.
43. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Тошкент: Фан, 1966. – 264 б.
44. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.
45. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 382 б.
46. Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. –Тошкент, 1956, 4-б.
47. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975. – 192 с.
48. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. М., 1935.
49. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Фил. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1998, –162 б.
50. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке М., Л. 1947.
51. Валгина Н.С., Рзенталя Д.Х., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык, М. – 1962, с. 4.
52. Йулдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: СамДУ, 1999. – 200 б.

53. Йулдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти (монография). – Самарқанд: СамДУ, 2007. – 108 б.

54. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

55. Шамақсудов А.Ш. Язык сатиры Мухими (Лексика и фразеология), АКД, Ташкент, 1956, 18 б.